

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН МУХАНДИСЛИК-ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ
“ИҚТИСОДИЁТ” ФАКУЛТЕТИ
“ИҚТИСОДИЁТ” КАФЕДРАСИ**

“Иқтисодиёт”
кафедраси мудири:
и.ф.н., доц. Я. Алиев _____

Ҳимояга руҳсат этилди
факултет декани:

“ _____ ” _____ 2011 йил

**“Иқтисодиёт” таълим йўналиши бўйича битирувчи
ТУРСУНОВ РАСУЛНИНГ**

“Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхонасида ишлаб
чиқариш харажатларини камайтиришни асосий йўналошлари” мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Битирувчи: Турсунов Расул _____

Илмий раҳбар: О.Мамадалиев _____

Наманган – 2011й.

МУНДАРИЖА:

Кириш .....

I-БОБ. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ва уларни ифода этувчи кўрсаткичларнинг иқтисодий моҳияти.....

- 1.1. Ўзбекистонда инқирозга қарши чоралар дастурида харажатларини камайтириш борасидаги вазифаларнинг ташкилий ва иқтисодий асослари.....
- 1.2. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси, унинг моҳияти, таркиби ва элементлари.....
- 1.3. Саноатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархининг калкуляция моддалари ва уларни ҳисоблаш усуллари.....

II-БОБ. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришнинг ҳозирги ҳолати.....

- 2.1. Саноат корхоналарида харажатлар таркиби ва корхона фаолиятидаги умумий тавсифи.....
- 2.2. Саноатда ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ва маҳсулот таннархини аниқлаш кўрсаткичлари таҳлили.....

III-БОБ. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва корхона самарадорлигини ошириш истиқболлари.

- 3.1. Саноат корхоналарида харажатларини камайтиришда маркетинг изланишларини такомиллаштириш йўллари.....
- 3.2. Саноат корхонаси фаолиятини юксалтириш ва ресурс тежовчи илғор технологияларни қўллашнинг маҳсулот таннархига таъсирини баҳолаш.....

Хулоса ва таклифлар .....

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати .....

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётда тўғри йўл тутганлиги, унинг ривожланиши асосида қабул

қилинган тамойилларнинг мантиқий яхлитлиги ва кенг қамрови, энг муҳими, уларнинг халқимиз ҳаёти мазмун-моҳиятини чуқур ифодалай олганлиги яққол намоён бўлмоқда. Айниқса, 2008 йилда бошланган ҳамда бугунги кунда ҳамон ўзининг таъсир оқибатларини кўрсатиб келаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида мамлакатимиз, унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг миллий модели яна бир бор синовдан муваффақиятли ўтганлиги эътирофга лойиқдир.

Мамлакатимиздаги чуқур иқтисодий ислохотлар, ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари, иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш, кенг таркибий ўзгаришлар 2010 йилда ҳам ўзининг салмоқли натижаларини кўрсатди. Эришилган натижа ва муваффақиятларнинг кенг таҳлили ҳамда келгусида эътибор қаратишимиз лозим бўлган масалаларни янада чуқурроқ ҳал этиш борасида Президентимиз И.Каримов шу йилнинг 21 январида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йилнинг асосий якунлари ва 2011 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисида маъруза қилди.

2011 йили мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари 108,3 фоиз, саноатдаги ўсиш – 109,3 фоиз, қишлоқ хўжалигида – 105,8 фоиз ҳажмида бўлиши кўзда тутилмоқда. Инфляция даражаси 7-9 фоиз атрофида бўлиши назарда тутилмоқда¹.

Бозор иқтисодиёти шароитида турли мулкчиликка асосланган корхоналарнинг самарали фаолият кўрсатиши асосида уларнинг камроқ харажатлар эвазига кўпроқ фойда берадиган маҳсулотларни ишлаб чиқариши ётади. Харажатлар сарфи кўрсаткичлари саноат корхоналари фаолиятига иқтисодий баҳо беришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришга қанча харажатлар қилинганлигини кўрсатади.

---

¹ Президент Ислон Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи., 21.01.2011.

Соф рақобатли иқтисодиёт шароитида ҳар бир корхона маҳсулотларнинг бозорда талаб ва таклиф асосида шаклланган баҳоларига катта таъсир кўрсата олмайди. Аммо яратилаётган маҳсулотга қилинаётган харажатлар даражаси, яъни маҳсулот таннархи корхона фаолиятига бевосита боғлиқ. Шунингдек, сарфланган ишлаб чиқариш харажатларини ҳар томонлама пасайтириш, корхона харажатларини камайтирадиган технологияларни қўллаш, маҳсулот бирлигига харажатларни камайтириш таннарх пасайишига ва натижада ялпи даромад ҳамда фойда ошишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 8 февралдаги мамлакатнинг 2007 йилдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг устивор йўналишларига бағишланган докладида бу масаланинг юқори аҳамиятининг таъкидлаб: „..ресурсларни тежашни асло кечиктириб бўлмайдиган вазифа деб қабул қилишимиз, шунинг ҳисобидан товарлар, хизматларнинг нархини пасайтиришимиз ва иқтисодиётимизнинг ўсишини таъминлашимиз лозим“, - деган эдилар. Шу нуқтаи-назардан ёндошганда мавзунинг долзарб эканлигига шубҳа йўқ.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархини шакллантиришнинг назарий асослари билан хорижлик ва республикаимизнинг кўпгина етакчи аграр-иқтисодчи олимлари тадқиқотлар олиб боришган. Жумладан, чет эллик олимлардан Н. Попов, Е.Серова, Г.А. Петранова, В.Савицкая мамлакатимиз олимларидан А.Расулов, А.Ўлмасов, Э.Махмудов, Н.Тўхлиев, Б.Беркинов, Қ.С. Ҳамдамов ва бошқалар битирув малакавий иш мавзусига оид соҳада тегишли тадқиқотларни олиб борганлар.

Аммо, айнан алоҳида олинган саноат корхоналари мисолида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархини таҳлил этиш орқали уларни пасайтириш йўллари етарлича ўрганиб чиқилмаган. Шунинг эътиборга олган

холда муайян бир саноат корхоналари мисолида ушбу муаммони тадқиқ этиш фойдадан холи эмас.

Битирув малакавий ишининг мақсади ва вазифалари. Бозор муносабатлари шароитида саноат корхоналарининг маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ва таннархини таҳлил этиб, уларни пасайтириш йўллари борасида илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш битирув малакавий ишнинг мақсадини ташкил этади. Қўйилган мақсаддан келиб чиқиб қўйдаги вазифаларини ечиш кўзда тутилади:

- ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси, унинг моҳияти, таркиби ва элементларини ўрганиш;
- саноат корхоналарида маҳсулотлар таннархининг моҳиятини, хусусиятлари ва аҳамиятини тадқиқ этиш;
- саноат корхоналарида маҳсулотлар таннархининг калькуляция моддалари ва уларни ҳисоблаш усулларини алоҳида олинган ҳўжалик мисолида ўрганиш;
- саноат корхоналарида мисолида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ва динамикасини таҳлил этиш;
- саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулотлар таннархини режалаштириш тизимини ўрганиш;
- саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш ва самарадорлигини ошириш йўналишларини аниқлаш;
- саноат корхоналарида маҳсулотлари таннархини пасайтириш истиқболлари бўйича назарий ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Битирув малакавий ишнинг объекти: Битирув малакавий ишнинг объекти сифатида республикамизда фаолият кўрсатаётган саноат корхоналари танланган.

Битирув малакавий ишнинг предмети сифатида саноат корхоналаринининг маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ва таннархини калькуляция қилиш ҳамда режалаштириш тизимини ўрганиш юзага чиқади.

Битирув малакавий ишнинг илмий янгиликлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ва элементлари бир тизимга келтириб туркумланган;
- саноат корхоналарида мисолида маҳсулотлар таннархининг калькуляция моддалари ва уларни ҳисоблаш усуллари тавсия этилган;
- саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш ва самарадорлигини ошириш йўналишларини аниқланган;
- саноат корхоналарида маҳсулотлар таннархини пасайтириш йўллари билан сифатида моддий-техника ресурсларидан оқилона фойдаланиш, ресурс тежовчи ва илғор технологияларни қўллаш тавсия этилган;
- саноат корхоналарида маҳсулотлари таннархининг қимматлашиб бориши билан моддий-техника ресурслари баҳоларининг кескин ўсиши орасида бевосита боғлиқлик мавжудлиги аниқланган;
- саноат корхоналарида маҳсулотлари таннархини пасайтириш истиқболлари бўйича назарий ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Битирув малакавий ишнинг илмий ва амалий аҳамияти шундан иборатки, тадқиқод натижасида ишлаб чиқилган назарий ва амалий таклифлар саноат корхоналарида маҳсулотлар ишлаб чиқариш харажатлари ва таннархини пасайтириш йўллари излаб топиш ва тавсия этиш орқали ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга имкон беради.

Битирув малакавий иши таркибий жиҳатдан кириш, асосий қисмда учта боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат.

I-боб. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ва уларни ифода этувчи кўрсаткичларнинг иқтисодий моҳияти

1.1. Ўзбекистонда инқирозга қарши чоралар дастурида харажатларини камайтириш борасидаги вазифаларнинг ташкилий ва иқтисодий асослари

Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётда тўғри йўл тутганлиги, унинг ривожланиши асосида қабул қилинган тамойилларнинг мантикий яхлитлиги ва кенг қамрови, энг муҳими, уларнинг халқимиз ҳаёти мазмун-моҳиятини чуқур ифодалай олганлиги яққол намоён бўлмоқда. Айниқса, 2008 йилда бошланган ҳамда бугунги кунда ҳамон ўзининг таъсир оқибатларини кўрсатиб келаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi шароитида мамлакатимиз, унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг миллий модели яна бир бор синовдан муваффақиятли ўтганлиги эътирофга лойиқдир.

Мамлакатимиздаги чуқур иқтисодий ислохотлар, ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари, иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш, кенг таркибий ўзгаришлар 2010 йилда ҳам ўзининг салмоқли натижаларини кўрсатди. Эришилган натижа ва муваффақиятларнинг кенг таҳлили ҳамда келгусида эътибор қаратишимиз лозим бўлган масалаларни янада чуқурроқ ҳал этиш борасида Президентимиз И.Каримов шу йилнинг 21 январида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йилнинг асосий якунлари ва 2011 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисида маъруза қилди. Хар бир хўжалик маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ харажатларни амалга оширади. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида сарф қилинган моддий ресурслар (асосий воситалар эскириши, уруғлик, ўғит, ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа) ва жонли меҳнат ишлаб чиқариш харажатларини ташкил қилади.

2011 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг қуйидаги энг муҳим устувор вазифалари ва йўналишлари белгилаб берилди:

биринчидан, Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги рақобатдошлигини ошириш ва мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган таркибий ўзгаришлар ва юксак технологияларга асосланган замонавий тармоқлар ва ишлаб чиқариш соҳаларини жадал ривожлантириш сиёсатини давом эттириш;

иккинчидан, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини жадал янгилаш;

учинчидан, чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш, хорижий инвесторлар учун янада қулай шароитлар яратиш;

тўртинчидан, инфратузилмани, транспорт ва коммуникация қурилишини комплекс ва жадал равишда ривожлантириш;

бешинчидан, ижтимоий ривожланиш, биринчи навбатда, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва уларни жиҳозлаш;

олтинчидан, 2011 йил – “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастурини ҳаётга татбиқ этиш;

еттинчидан, аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этиш.

Президентимизнинг ушбу маърузасида белгилаб берилган Ўзбекистон иқтисодий ривожланишнинг юқори ва барқарор суръатларини, самарадорлигини ҳамда макроиқтисодий мувозанатни таъминлаш, банк-молия тизимининг барқарорлигини ошириш, стратегик аҳамиятга молик лойиҳаларни амалга ошириш учун фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш, халқимизнинг ҳаёт даражаси ва фаровонлигини янада ошириш борасидаги вазифаларни тўлиқ ва самарали амалга ошириш энг аввало жамиятимиз аъзолари томонидан уларнинг мазмун-моҳиятини теран ва чуқур англаб етилишини тақозо этади.

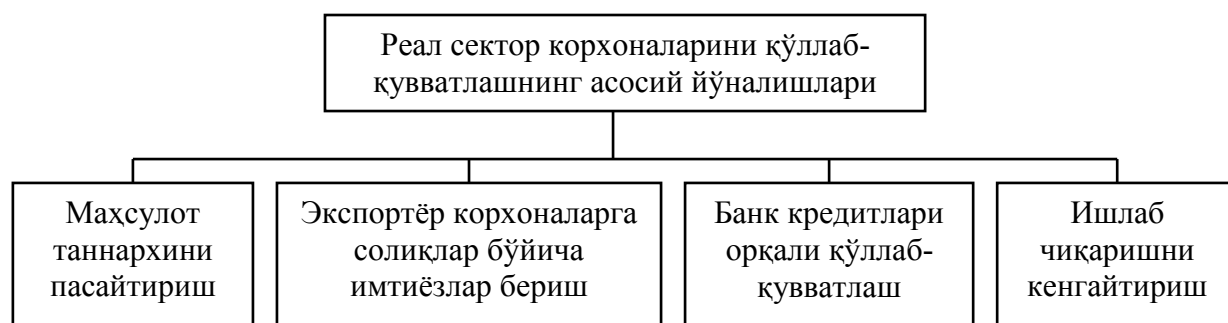
Бугунги кундаги асосий вазифамиз – ҳар бир лойиҳани қисқа муддатларда барча манфаатдор тузилмалар, биринчи навбатда, хорижий инвесторлар билан биргаликда батафсил кўриб чиқиш, улар бўйича

келишувларни охирига етказиш ва 2009-2014 йилларга белгиланган ушбу стратегик муҳим дастурнинг қабул қилинишини тезлаштиришдан иборат.

Шунга кўра, 2009 йилдаги иқтисодий дастурнинг яна бир муҳим устувор йўналиши – бошланган таркибий ўзгаришларни ва иқтисодиётни диверсификация қилиш жараёнларини давом эттириш ҳисобланади.

Президентимиз ўз асарларида Инкирозга қарши чоралар дастурининг конкрет бўлимлари – белгиланган комплекс чора-тадбирлар ҳақида тўхталиб ўтиб, мазкур чора-тадбирлар орқали ҳал этилиши лозим бўлган асосий вазифаларни белгилаб бердилар.

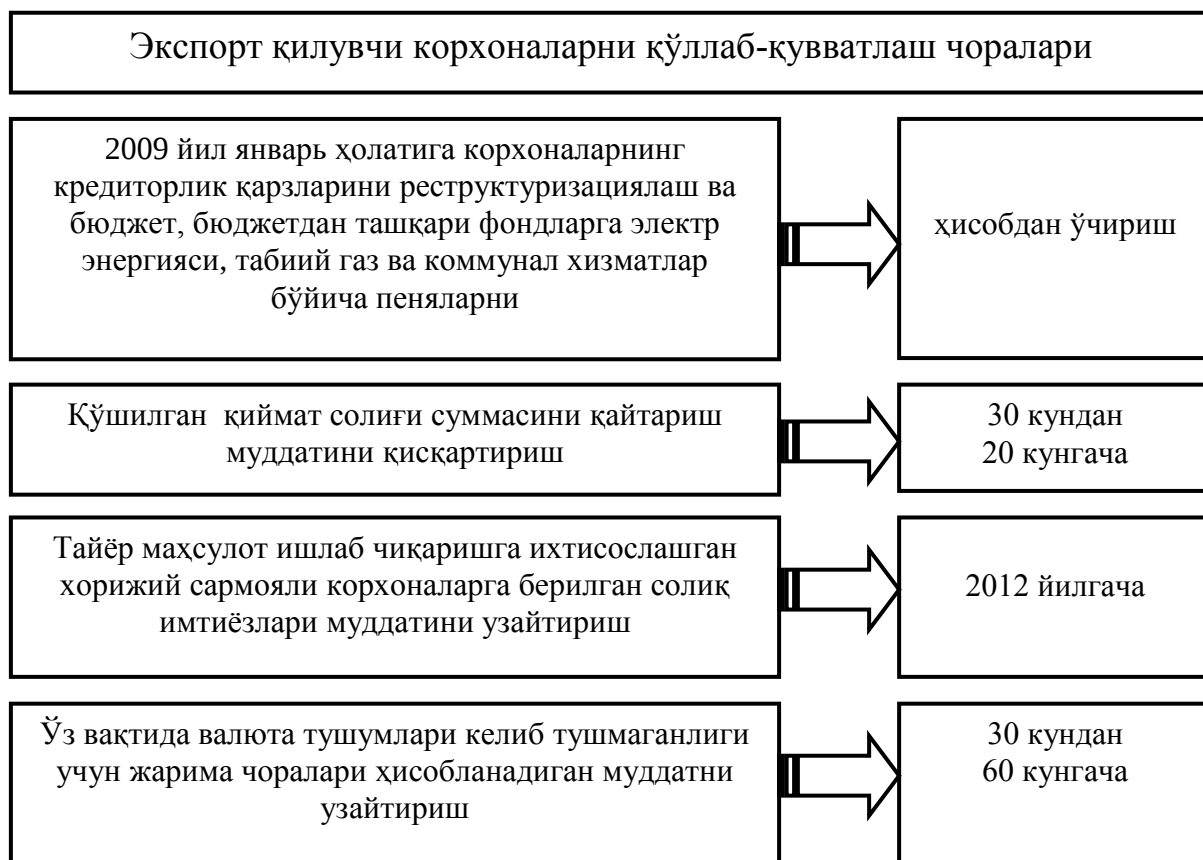
Биринчидан – корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш. Бу вазифа авваламбор иқтисодиётнинг асосий тармоқлари, экспортга йўналтирилган ва маҳаллийлаштириладиган ишлаб чиқариш қувватларига тегишлидир. Шунга кўра, ушбу тармоқлардаги корхоналарни бир қатор асосий йўналишлар бўйича қўллаб-қувватлашни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

1.1-расм. Иқтисодиёт реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари.

Маълумки, мамлакатимиз етакчи тармоқларида ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, халқаро сифат стандартларига ўтиш бўйича турли муддатларга мўлжалланган дастурлар ишлаб чиқилган ва изчил равишда амалга ошириб келинмоқда.

Бу ўринда мазкур тармоқ дастурларини амалга оширишни тезлаштириш вазифаси қўйилмоқда. Ўз навбатида, бу мамлакатимизнинг ҳам ташқи, ҳам ички бозорда барқарор мавқега эга бўлишини таъминлаш имконини беради.

1.2 – расм. Экспорт қилувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш чоралари.

Иккинчидан – жорий конъюнктура кескин ёмонлашиб бораётган ҳозирги шароитда экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича конкрет чора-тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратиш, хусусан:

– айланма маблағларини тўлдириш учун корхоналарга Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 70 фоизидан ортиқ бўлмаган ставкаларда 12 ойгача бўлган муддатга имтиёзли кредитлар бериш;

– тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган, хорижий инвестиция иштирокида ташкил этилган корхоналарни бюджетга барча

турдаги солиқ ва тўловлардан – қўшимча қиймат солиғи бундан мустасно – озод қилиш муддатини 2012 йилгача узайтириш;

– айланма маблағларини тўлдириш учун корхоналарга Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 70 фоизидан ортиқ бўлмаган ставкаларда 12 ойгача бўлган муддатга имтиёзли кредитлар бериш;

– тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган, хорижий инвестиция иштирокида ташкил этилган корхоналарни бюджетга барча турдаги солиқ ва тўловлардан – қўшимча қиймат солиғи бундан мустасно – озод қилиш муддатини 2012 йилгача узайтириш;

– банклар кредитлари бўйича тўлов муддати ўтган ва жорий қарзлар миқдорини қайта кўриб чиқиш, бюджетга тўланадиган тўловларнинг пенясидан кечиш ва бошқа муҳим имтиёз ва преференциялар бериш.

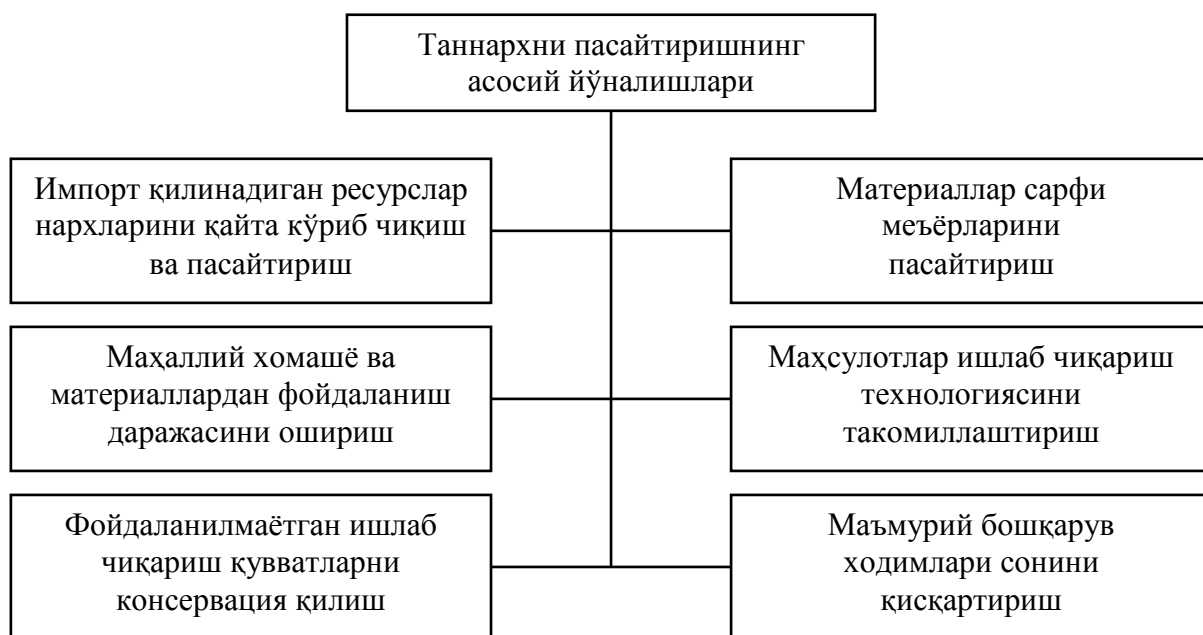
Учинчидан – қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш.

Шу мақсадда яқинда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиётимиздаги етакчи тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги таклифлари маъқулланганини қайд этиш лозим.

Бунинг учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолият йўналиши бўйича таннархни пасайтириш омиллари тўғрисида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлиши лозим. Умумий ҳолда, мамлакатимиз корхоналарида таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир (3.5-расм).

Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини пасайтиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш юзасидан бир неча йирик ишлаб чиқариш корхоналарида амалий тажрибалар ўтказиб кўрилди. Жумладан, Тошкент трактор заводининг маҳсулотлари таннархини 20% га камайтириш бўйича 2008 йил декабрь ойида ўтказилган амалий тажриба орқали таннархни оптималлаштиришнинг қуйидаги усуллари қўлланилди:

- импорт ресурслари нархларини қайта кўриб чиқиш ва пасайтириш(-24%);
- материаллар сарфи меъёрларини қайта кўриб чиқиш (-0,06%);
- локализация даражасини кучайтириш орқали таннархни камайтириш(-1%);
- маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини ўзгартириш (-0,05%);
- фойдаланилмаётган қувватларни консервация қилиш (-2%);
- ишчилар ва ходимлар сонини оптималлаштириш (-0,3).

1.3 – расм. Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

Бугунги кунда республикаимиз иқтисодиётининг деярли барча тармоқ ва соҳаларида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш тадбирларининг кенг кўламда амалга оширилиши рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтормоқда. Бироқ, бу борадаги жиддий муаммо – айрим маҳсулотларимиз таннархининг юқори даражада қолаётганлиги уларнинг рақобатдошлигига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги (2008 йил 28 ноябрь) 4058-сонли

Фармонида муҳим чора-тадбирлар қаторида маҳаллий ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг барча ресурслардан самарали фойдаланиши ҳисобига маҳсулот таннархини 20 фоиздан кам бўлмаган миқдорда пасайтириш орқали уларнинг рақобатдошлигини таъминлаш вазифаси ҳам белгилаб берилган эди.

Саноат корхоналарида маҳсулот таннархи бу бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ барча харажатлардан иборат бўлади. Ушбу вазифани амалга ошириш доирасида мамлакатимиз корхоналарида таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилди.

Натижада 2009 йил мобайнида саноат тармоқларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархи 18 фоизга, Олмалиқ кон-металлургия комбинати, «Ўзметкомбинат» акциядорлик ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Ўзэлтехсаноат» уюшмаси, «Ўзқурилишматериаллари» компанияси сингари ва бошқа корхона ва тармоқларда 20-25 фоизга камайди.

1.1.1-жадвал

Ўзбекистонда иқтисодиёт комплекслари бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархини пасайтириш бўйича эришилган натижалар (2010 йил 1 январ ҳолатига кўра)

Комплекслар номи	Маҳсулот таннархининг пасайиши	
	млрд. сўмда	фоизда
Геология, ёқилғи-энергетика, кимё, нефть-кимё ва металлургия саноати комплекси	1156,3	21,9
Машиносозлик, электротехника ва авиация саноати ҳамда маҳсулотларни стандартизациялаштириш комплекси	156,2	18,5
Коммунал соҳа, транспорт, капитал қурилиш ва қурилиш индустрияси комплекси	458,8	21,3
Қишлоқ ва сув хўжалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда истеъмол товарлари комплекси	295,1	20,0
Таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий муҳофаза комплекси	13,1	20,2
Республика бўйича жами	2079,5	20,38

Манба: Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2010 йил. №3

Жумладан, республикамізда иқтисодиёт комплекслари бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархини пасайтириш бўйича эришилган натижаларни қуйидаги жадвал орқали кўришимиз мумкин (1.1-жадвал).

Жадвалдан кўринадики, республикамиз бўйича маҳсулотлар таннархини 2079,5 млрд. сўмга ёки 20,38 фоизга қисқартиришга эришилган. Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлашдаги муҳим тадбирлардан яна бири – турли сабабларга кўра вужудга келган ҳамда корхонанинг соғлом молия-хўжалик фаолияти юритишига жиддий таъсир кўрсатиб келаётган қарзларини қайта кўриб чиқиш (реструктуризация қилиш) ҳисобланади.

Мазкур тадбир орқали корхоналарнинг мавжуд қарзларининг вужудга келиш сабаблари ва уларни тўлаш имкониятлари ўрганилади. Ҳар бир корхонанинг аҳамияти, яхлит хўжалик тизимида тутган ўрни, бошқа корхоналар билан ишлаб чиқариш ва хўжалик алоқаларини ҳисобга олган ҳолда мазкур қарзларни тўлаш муддатларини кечиктириш, улар бўйича қўлланиши мумкин бўлган турли санкцияларни бекор қилиш, зарур ҳолларда, ушбу қарзларни умуман рўйхатдан чиқариш каби чоралар белгиланиши мумкин.

Хусусан, 2009 йил давомида ҳам давлат томонидан реал сектор корхоналарини қўллаб-қувватлаш мақсадида 50 та корхонанинг бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тўловлар бўйича муддати ўтган ҳамда жорий кредитор қарздорлиги қайта кўриб чиқилди. Бу мазкур корхоналар тасарруфида 350 миллиард сўмдан ортиқ маблағни қолдириш, уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш имконини берди.

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида реал сектор корхоналарини қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда уларни соғломлаштириш тадбирлари ҳам муҳим ўрин тутди. Зеро, узок давр мобайнида сифатсиз маҳсулотни ишлаб чиқариш, эскирган техника ва технология асосида зарар кўриб ишлаётган корхоналарни сақлаб қолиш иқтисодиётнинг соғломлигига жиддий путур етказиши мумкин. Бундай корхоналарни банкрот деб эълон қилиш ҳамда молиявий-хўжалик фаолиятини таркибий ўзгартириш орқали қайта тузиш бу борадаги энг тўғри ва самарали ечим ҳисобланади.

1.2. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси, унинг моҳияти, таркиби ва элементлари

Иқтисодий ўсиш бевосита ялпи ички маҳсулот ҳажмининг мутлақ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари ҳар бир бирлиги ҳисобига ўсиши, сифатининг яхшиланиши ва таркибининг такомиллашувида ифодаланади. Иқтисодий ўсишни ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ёки аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш бунинг қандай мақсадда амалга оширилаётганига боғлиқ бўлади. Одатда бирон-бир мамлакат иқтисодий ўсишини ЯИМ мутлақ ҳажмининг ортиши орқали ўлчаш унинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашда, аҳоли жон бошига реал ЯИМ миқдорининг ортиши орқали ўлчаш эса мамлакатдаги турмуш даражасини таққослашда қўлланилади.

Мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қамровли иқтисодий ислохотлар натижасида 1996 йилдан бошлаб олдинги йилга нисбатан, 2001 йилдан бошлаб эса 1991 йилдаги даражага нисбатан ЯИМ ҳажмининг барқарор равишда ўсишига эришилди.

Хўжаликнинг маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа хўжалик-молиявий фаолияти натижасида юзага келадиган харажатларини қуйидагича туркумлаш мумкин (1.4-чизма):

1. Ишлаб чиқариш жараёнидаги иштирокига кўра:
  - ишлаб чиқариш харажатлари;
  - ноишлаб чиқариш харажатлари.
2. Маҳсулот таннархига олиб борилиши жиҳатидан:
  - бевосита харажатлар;
  - билвосита харажатлар.
3. Хўжаликнинг умумий ишлаб чиқариш, молиявий ва бошқа хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган:
  - маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар;
  - давр харажатлари;

- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда зарарлар.

Ишлаб чиқариш харажатлари бевосита ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш билан боғлиқ қуйидаги харажатлардан ташкил топади:

- бевосита моддий материал харажатлари;
- бевосита меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тааллуқли устама харажатлар.

Бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажат турлари ноишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади. Унинг таркибига:

- маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар;
- бошқарув харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар ва зарарлар;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда зарарлар киради.

Айрим турдаги ишлаб чиқариш харажатларини яратилаётган маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиш мумкин. Унга ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг иш ҳақи ва истеъмол қилинган моддий ресурслар сарфини киритиш мумкин. Бундай харажат турлари бевосита ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Иккинчи бир харажат турлари бир неча хил маҳсулот етиштириш жараёнида иштирок этиши туфайли (масалан, ўсимликчиликда ер ҳайдаш тракторларининг амортизацияси), уларга кетган харажатларни шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги иштирокига мутаносиб тақсимлашга тўғри келади. Бундай харажатлар билвосита ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Хўжаликнинг ишлаб чиқариш, операцион, молиявий ва бошқа фаолияти натижасида юзага келадиган харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш

харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ қуйидагича туркумланади (1.1-жадвал):

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар бўйича ажратилади:

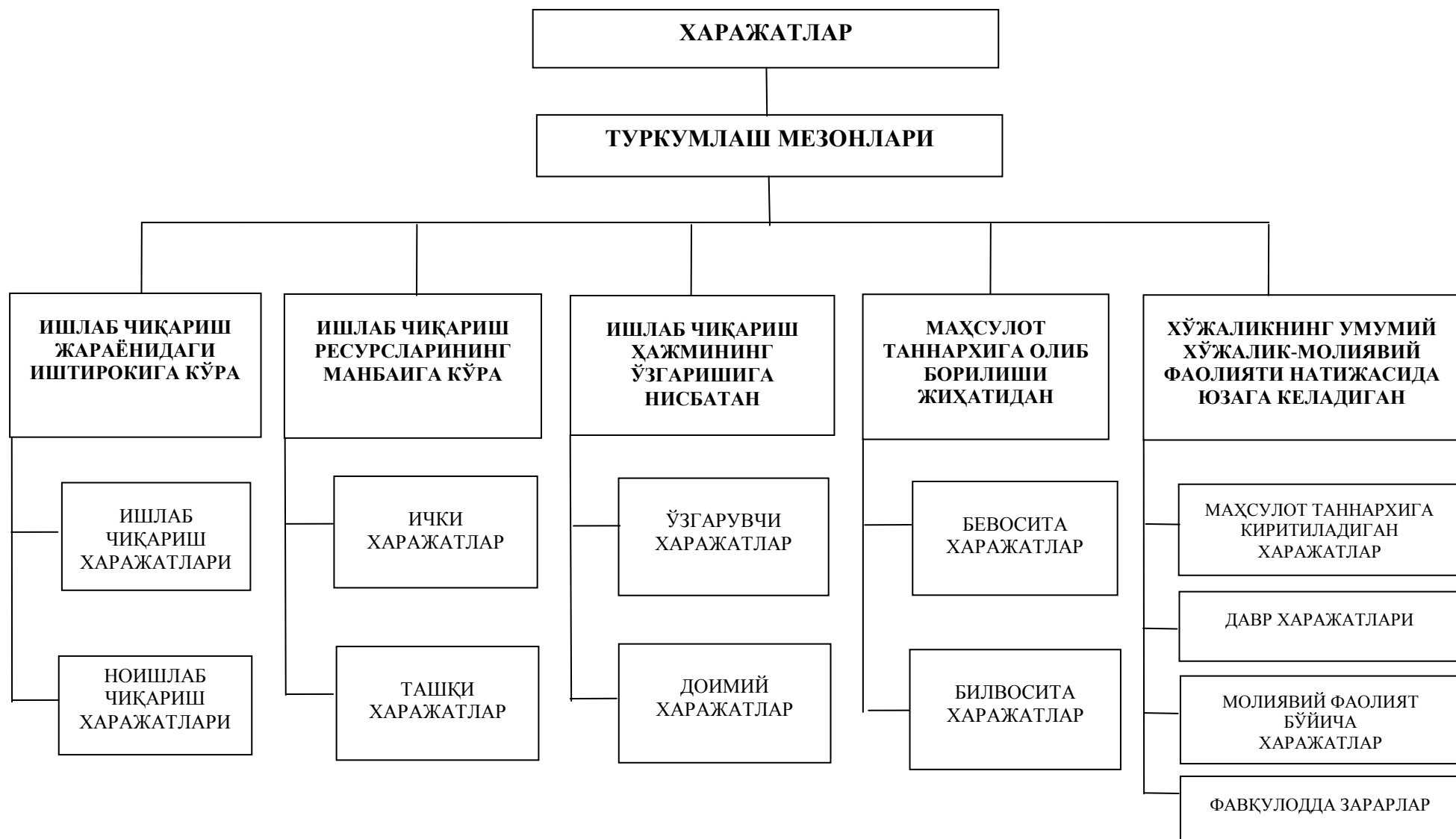
- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдани аниқлашда ҳисобга олинадиган давр харажатлари элементлари:

- бошқарув харажатлари;
- маҳсулотни сотиш харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар.

3. Хўжаликнинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойдасини аниқлашда ҳисобга олинадиган молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- фоизлар бўйича тўловлар;
- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага (лизингга) олиш тўловлари;
- хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
- қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
- молиявий фаолиятга оид бошқа харажатлар.

1.4-чизма. Саноат корхоналарида хўжалик харажатларининг туркумланиши

4. Хўжаликнинг одатдаги фаолиятига мос келмайдиган, бир неча йиллар давомида такрорланиб турмайдиган ва фермер хўжалиги бошлиғининг (мулк эгасининг) қабул қилган бошқарув қарорларига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келадиган воқеалар ва ҳодисалар (сув тошқини, ёнғин, жала, дўл каби табиий офатлар ва мамлакат қонунчилиги ўзгариши) натижасида кўрилган зарарлар.

1.1-жадвал

Харажат турлари элементлари ва уларнинг таркиби²

I.	МАҲСУЛОТНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАННАРХИ (МТ):
1.1	Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари: - ўзи ишлаб чиқарган ва сотиб олинган хом ашё материаллари; - ёрдамчи ишлаб чиқариш учун хом ашё ва материаллар; - ташқи субъектлар томонидан асосий фаолият турига оид бўлмаган, аммо - ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматларни бажариш харажатлари; - ўз кучи билан ишлаб чиқаришдаги асосий воситаларни техник кўрик, жорий, оралиқ ва капитал таъмирлашига сарфланган моддий ресурслар сарфи; - корхонанинг ўз техникалари билан бажарадиган ишлаб чиқариш ишларига сарфланадиган моддий ресурслар сарфи; - табиий камайиш меъёрида моддий қийматликлар камомади ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар; - бошқа моддий харажатлар.
1.2	Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари: - ишлаб чиқаришда корхона аъзолари ва ёлланма ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш харажатлари (иш ҳақиға ҳар хил устамалар, тунги сменада ва дам олиш кунлари ортиқча ишлагани учун қўшимчалар, натурада тўланган маҳсулотлар қиймати ва бошқаларни ҳам қўшиб); - амалдаги қонунчилик бўйича навбатдаги ёки қўшимча (олдин фойдаланилмаган) меҳнат таътили учун ҳақ тўлаш; - мажбурий таътилда бўлган ходимларга ишланмаган вақт учун иш ҳақини қисман сақлаган ҳолда ҳақ тўлаш;

² («Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида қисқартириб ишланган)

	- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) ҳақ тўлаш.
1.3	Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар: - меҳнат ҳақидан ижтимоий суғурта, нафақа ва бандлик фондига мажбурий ажратмалар; - ихтиёрий асосда нодавлат нафақа фонди, тиббий суғурта ва бошқа кўнгилли суғурта фондларига ажратмалар;
1.4	Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси: - асосий ишлаб чиқариш фондларининг амортизация ажратмалари (лизингга олинган воситаларнинг лизинг тўловлари ҳам киради). Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар:
1.5	- ташқи субъектлар томонидан ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан таъминлаш харажатлари; - ташқи субъектлар томонидан корхонанинг асосий воситаларини иш ҳолатида сақлаб туриш учун бажарилган таъмирлаш харажатлари; - экинлар, чорва моллари ва ишлаб чиқариш воситаларини мажбурий суғурталаш харажатлари; - ёнғинга қарши, экинзорлар, асосий воситаларни қўриқлаш харажатлари; - ишлаб чиқаришга оид асосий воситаларни жорий ижарага олиш харажатлари; - ишлаб чиқаришда олган жароҳати натижасида меҳнат қобилиятини йўқотганлик учун суд қарори билан тўланадиган нафақалар; - чиқариш аҳамиятига эга бошқа харажатлар.
II.	ДАВР ХАРАЖАТЛАРИ (ДХ):
2.1	Бошқарув харажатлари: - ассоциация, кооператив ёки бошқа бошқарув органлари учун ажратмалар; - бошқарув ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш ва унга нисбатан ижтимоий ажратмалар (ҳар хил устамалар, мукофатлар ва бошқаларни ҳам қўшиб); - бошқарув характеридаги асосий воситаларни сақлаш ва таъмирлаш; - бошқарув ходимларининг хизмат сафари харажатлари; - бошқарув ходимларининг техник таъминоти ва транспорт хизмати харажатлари; - кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш харажатлари; - бошқарувга тегишли мол-мулкни мажбурий суғурталаш харажатлари ва бошқалар.
2.2	Маҳсулотни сотиш харажатлари:

2.3	- маҳсулотни ўраш, қадоқлаш, сақлаш, ортиш ва ташиш харажатлари; - белгиланган меъёردа реклама уюштириш, кўргазма ва ярмаркаларда қатнашиш харажатлари; - бозорни ўрганиш харажатлари (маркетинг харажатлари): - сотиш билан боғлиқ бошқа харажатлар. Бошқа операцион харажатлар: - четга хизмат кўрсатиш ва ёрдамчи тармоқларни сақлаш бўйича харажатлар; - маслаҳат, аудиторлик, банк хизмати ва бошқа хизматлар учун тўловлар; - асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотиш бўйича зарарлар; - ўқув муассасалари ва бошқа жамоат ташкилотлари, жамиятларга бепул хизмат кўрсатиш ва хайрия тadbирлари харажатлари; - ходимларнинг даволаниши, дам олиши ҳамда экскурсияга чиқиши билан боғлиқ харажатларни қоплаш; - ходимларга кўрсатиладиган компенсация ва моддий ёрдамлар; - ходимларга товарлар, маҳсулотлар ва бошқа нарсаларни бепул бериш; - амалдаги қонунчилик билан амалга ошириладиган бюджетга мажбурий тўловлар ҳамда махсус нобюджет фондларга йиғимлар, ажратмалар; - судлашув чиқимлари, давъо муддати ўтган ҳамда шубҳали дебиторлик қарзларини ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар; - корхона шартномаларини бузганлиги учун турли жарималар ҳамда етказилган зарарларни қоплаш харажатлари; - даромад ёки солиққа тортиш объектларини яширганлигини (камайтириб кўрсатилганлиги) учун жарималар; - ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар операцияларидан кўрилган зарарлар; - айбдорлари аниқланмаган ўғирлик ва суистеъмолликдан кўрилган зарарлар; - бошқа операцион харажатлар.
III	МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАР (МФХ):
	- банк кредитлари ва бошқа қарзларнинг фоизлари учун тўловлар; - мол-мулкни узоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) тўловлари; - валюта операциялари ва валюта счётидаги маблағлар курснинг салбий фарқланишидан кўрилган зарарлар; - қимматли қоғозлар чиқариш ҳамда тарқатиш билан боғлиқ харажатлар; - молиявий қуйилмаларнинг қайта баҳоланишидан кўрилган зарарлар; - молиявий фаолиятга оид бошқа харажатлар.
IV	ФАВҚУЛОДДА ЗАРАРЛАР (ФЗ).

	- сув тошқини, ғнғин, жала, дўл каби табиий офатлар ва мамлакат қонунчилиги ўзгариши натижасида қўрилган зарарлар ва бошқалар.

1.3. Саноатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархининг калкуляция моддалари ва уларни ҳисоблаш усуллари

Иқтисодиётнинг глобаллашув шароитида ҳар бир корхона ўз ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг харажатларини камайтиришга доимо ҳаракат қилиб келади, чунки харажатлар қанчалик даражада кам бўлса, фойда шунчалик юқори бўлади. Бугунги кунда харажатлар айнан маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган хомашё сарфи орқали юзага келади бу эса иқтисодиётда таннарх деб юритилади.

Таннархда корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг сифат кўрсаткичлари – ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги, ишлаб чиқариш технологияси ва меҳнатни ташкил этиш даражаси, корхонани тежамкорлик билан ва оқилона юритиш омиллари ўз аксини топади.

Маҳсулот таннархи корхона харажатлари тушунчасидан фарқ қилади. Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа молиявий-хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган барча харажатлари маҳсулот таннархига киритилмайди. Маҳсулотнинг (ишнинг, хизматнинг) ишлаб чиқариш таннархига уни бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади. Уларга қўйидагилар тегишли бўлади:

- бевосита моддий харажатлар;
- бевосита меҳнат харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган билвосита устама харажатлар.

Бу харажатларнинг кўпчилигини натурада, яъни дона, кг, метр ва бошқа кўринишларда ҳисобга олиб бориш ва режалаштириш мумкин. Аммо, маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатларни биргаликда ҳисобга олиш учун уларни ягона ўлчов бирлигига - қиймат-пул кўринишига келтириш талаб этилади.

Айрим турдаги ишлаб чиқариш харажатларини яратилаётган маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиш мумкин. Унга ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг иш ҳақини ва истеъмол қилинган моддий ресурслар сарфини киритиш мумкин. Бундай харажат турлари бевосита ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Иккинчи бир харажат турлари бир неча хил маҳсулот етиштириш жараёнида иштирок этиши туфайли (масалан, бир неча хил экинларга ўғит ташиган трактор амортизацияси), уларга кетган харажатларни шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги иштирокига мутаносиб тақсимлашга тўғри келади. Бундай харажатлар билвосита ишлаб чиқариш харажатлари ёки ишлаб чиқаришга тегишли устама харажатлар деб юритилади.

Маҳсулот таннархи бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш харажатларини шу маҳсулот миқдорига бўлиш орқали топилади:

$$MT = \frac{MX + IX + CT + A + БИХ}{M}$$

Бу ерда: MT – маҳсулот таннархи сўм/дона, сўм/кг ва бошқа.

MX – ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари, сўм

IX – ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, сўм

CT – ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта тўловлари, сўм

A – ишлаб чиқаришдаги асосий воситалар амортизацияси, сўм

$БИХ$ – бошқа ишлаб чиқариш харажатлари, сўм

M – маҳсулот миқдори, центнер, дона, кг, тонна ва ҳоказо.

Корхонада режадаги (бизнес-режада белгиланган) ва ҳақиқий (ҳисобот бўйича ҳақиқатда эришилган) таннарх ҳисоблаб борилиши мумкин. Режадаги таннарх корхонанинг мавжуд техник, технологик ва кадрлар салоҳияти доирасида маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланиши мумкин бўлган

харажатларнинг кутилаётган максимал даражасини акс эттиради. Режадаги таннарх моддий ресурсларни сарфлаш меъёрлари асосида ҳисобланади.

Ҳақиқий таннарх корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ҳақиқатда сарфлаган бевосита ишлаб чиқариш харажатларидан ташкил топади. Ҳақиқий таннарх режадаги таннархдан фарқ қилиши мумкин. Агар у режадаги таннархдан юқори бўлса, ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайишидан, паст бўлса, капитал, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш натижаларини акс эттиради.

Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари харажат элементлари ва моддалари бўйича гуруҳларга ажратилади. Бундай гуруҳлаш:

- режалаштирилган маҳсулот ишлаб чиқаришнинг моддий ва меҳнат сарфларига эҳтиёжни аниқлаш;
- харажатларни иқтисодий мазмунига кўра тақсимлаш;
- умумий ишлаб чиқариш харажатлари миқдорида у ёки бу харажат элементларининг улушини аниқлаш имконини беради.

Масалан, бухгалтерия ҳисобида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар иқтисодий мазмуни ва умумийлик хусусиятларига кўра қуйидаги элементларга ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар.

Иқтисодий ҳисоб-китобларда маҳсулот таннархини режалаштириш ва ҳисоблашда харажатларни ҳисоблаш моддалари бўйича гуруҳлаш қабул қилинган (1.2-жадвал).

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажат элементлари ва ҳисоблаш моддалари орасидаги ўзаро боғлиқлик мавжуд.

Корхонанинг қайси тармоққа мансублигидан келиб чиқиб, маҳсулот таннархини ҳисоблаш моддалари фарқ қилади. Масалан, қишлоқ хўжалигида таннархни ҳисоблаш моддалари қуйидагича туркумланади (5-чизма):

«Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари»га корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва усуллариға мувофиқ қўлланиладиган тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган:

- ишлаб чиқариш хусусиятидаги амалда бажарилган иш учун ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

1.2-жадвал

Бевосита ва билвосита харажат моддаларининг таннархга таъсири

Харажат моддалари	Маҳсулот таннархига олиб борилиши жиҳатидан	
	бевосита	билвосита
Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	+	
Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар	+	
Уруғлик ва кўчат материаллари	+	
Минерал ва органик ўғитлар	+	
Ўсимликлар ва чорва молларини ҳимоя қилиш воситалари	+	
Ем-хашак ва озуқа	+	
Қайта ишлаш учун хом ашё	+	
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси	+	+
Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар	+	+
Моддий қийматликлар камомади ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар	+	
Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар	+	+

Харажат элементлари ва ҳисоблаш моддаларининг ўзаро боғлиқлиги

Ҳисоблаш моддалари	Харажат элементлари				
	Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари	Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар	Асосий воситалар амортизацияси	Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари
Ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари		+			
Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар			+		
Уруғлик ва кўчат материаллари	+				
Минерал ва органик ўғитлар	+				
Ўсимликлар ва чорва молларини ҳимоя қилиш воситалари	+				
Ем-хашак ва озуқа	+				
Қайта ишлаш учун хом ашё	+				
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси				+	
Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар					+
Моддий қийматликлар камомади ва маҳсулотлар бузилишидан зарарлар					+
Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар					+

- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларга устамалар;

- иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан, тунги сменада, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларда ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

- кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

- ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар;

- курилишда, реконструкция қилишда ва мукаммал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажаришган ходимлар учун ишнинг кўчма ва қатнов хусусияти учун устама;

- меҳнатга ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибга солинишига, шу жумладан, район коэффицентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффицентлар билан белгиланган тўловлар;

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йилги) ва қўшимча таътиллار, навбатдаги (ҳар йилги) фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиғзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек, тиббий кўриклардан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

- мажбурий таътилда бўлган ходимларга, асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда, ҳақ тўлаш;

- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш;

- корхона штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб корхонанинг ўзи томонидан амалга оширилса пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради;

«Ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар» моддасида қонун ҳужжатлари билан белгиланган меъёрлар бўйича меҳнатга

ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар, нодавлат пенсия жамғармаларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар акс эттирилади.

«Хом-ашё ва асосий материаллар» моддасида маҳсулотнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинadиган хом ашё ва материаллар, шунингдек, бир маромдаги технология жарағинини таъминлаш, маҳсулотларни ўраш ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланadиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш учун ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган), харид қилиnadиган материаллар ўз аксини топади.

1.5-чизма. Саноатда маҳсулот таннархини ҳисоблашда ҳаражатларнинг гуруҳланиши

Маҳсулот таннархига киритиладиган хом ашё ва материаллар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати ва идиш ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланилиши ёки омборга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

«Ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар» моддасига ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг ички бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар киради.

Харажатларни камайтириш корхоналар олдида турган асосий вазифалар ҳисобланади ва уни камайтириш фақат корхонанинг ўзига тўлиқ равишда боғлиқ бўлмайди.

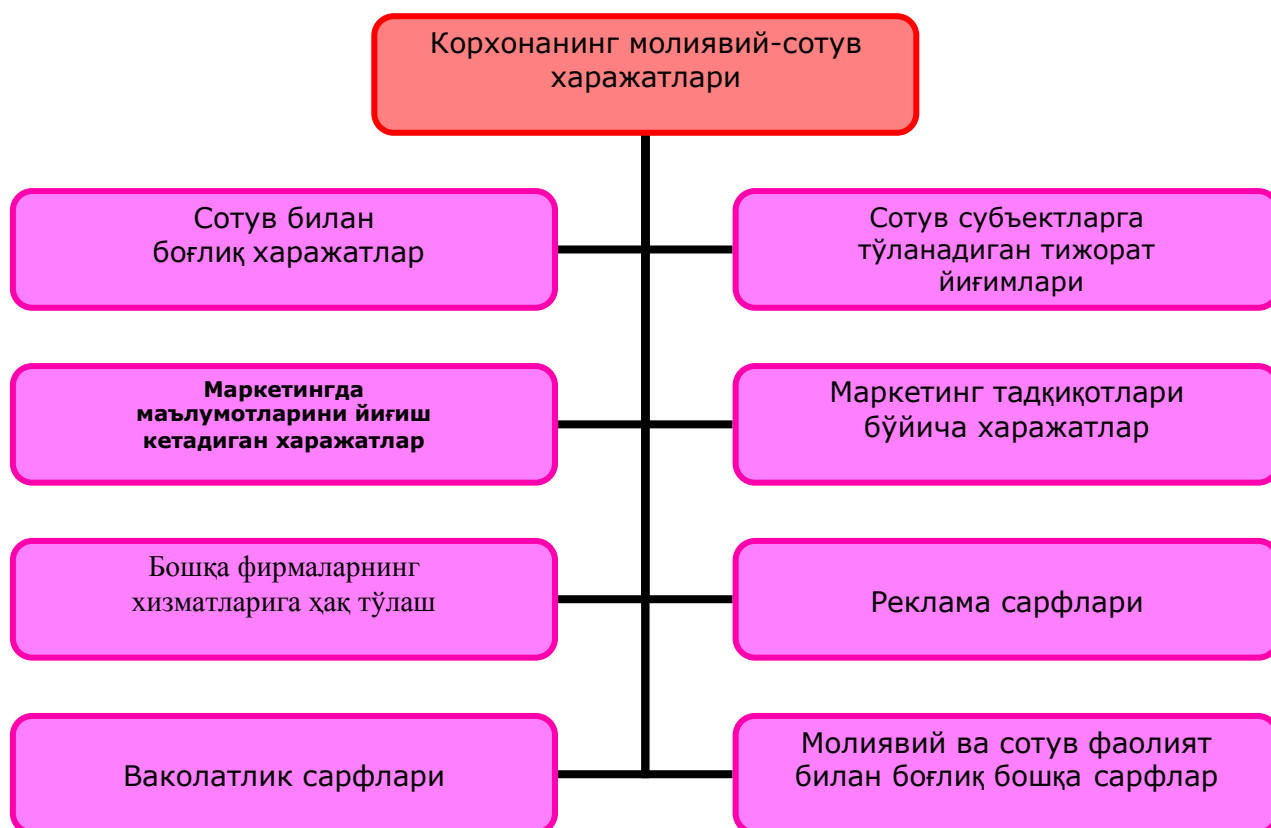
Унга маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хом ашё ва материалларга ишлов бериш, истеъмол қилинаётган ашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларга риоя этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Корхона ичида ташқи субъектларнинг транспорт хизматлари (хом ашё, материаллар, инструментлар, деталлар, юklarнинг бошқа турларини омбордан цехга келтириш ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборга ташиш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган хизматларга тегишли бўлади.

Корхонанинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатта ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

«Қайта ишлаш учун хом ашё» моддасида корхонанинг ғрамчи тармоқларида маҳсулотларни қайта ишлашда ишлатилган ва яратилаётган маҳсулотнинг асосини ёки таркибий қисмларидан бирини ташкил этадиган хом ашё ва материаллар сарфидан ташкил топади.

«Асосий воситаларни сақлаш» моддасида айнан асосий воситаларнинг баланс қийматидан келиб чиқиб ўрнатилган меъёрда ҳисобланадиган амортизация ажратмалари ҳисобга олинади. «Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси»га асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларнинг белгиланган тартибда тасдиқланган меъёрлар бўйича дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси (лизинг бўйича ва қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам) киради.

1.6-чизма. Корхоналарнинг молиявий-сотув харажатларининг туркумлиниши

Асосий воситаларни сақлаш ва ишлатишга ҳамда корхонанинг ўзи томонидан амалга оширилган жорий, оралик ва мукамал таъмирлашга тегишли:

- асосий воситаларга хизмат кўрсатувчи ходимларнинг иш ҳақи;
- уларнинг иш ҳақидан ижтимоий ажратмалар қилиш;
- ёнилғи-мойлаш материалларига қилинган харажатлар;

- асосий воситаларни барча турдаги таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари;

- таъмирлашда иштирок этган ишчи ва мутахассислар иш ҳақи ва иш ҳақидан ижтимоий ажратмалар;

- асосий воситаларни таъмирлашга сарфланган эҳтиёт қисмлар, курилиш материаллари ва бошқа материаллар, таъмирлаш ва ундан сўнг синаб кўриш чоғида сарфланган ёнилғи-мойлаш материаллари қиймати таннархни ҳисоблашнинг тегишли моддаларида (хом ашё ва асосий материаллар, сотиб олинган бутловчи қисмлар ва яримфабрикатлар, технологик мақсадлар учун ишлатилган ёқилғи ва энергия, ишлаб чиқаришга тегишли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, ишлаб чиқаришга тегишли ижтимоий суғуртага ажратмалар) ҳисобга олинади.

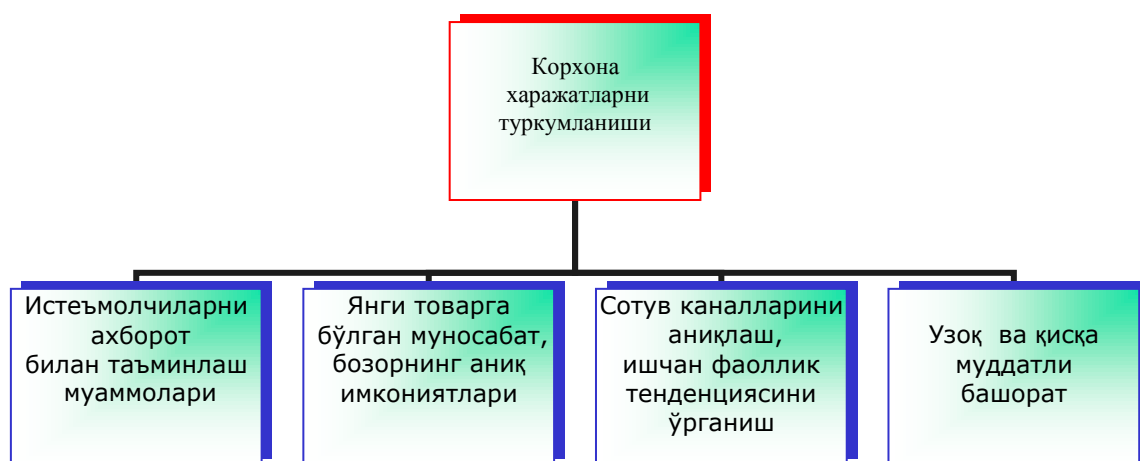
«Иш ва хизматлар» моддасида корхонага бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатилган ишлаб чиқариш характеридаги иш ва хизматлар учун ҳақ тўлаш харажатлари, шунингдек, корхонанинг ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари бажарган иш ва хизматларнинг харажатлари акс эттирилади.

«Моддий қийматликлар камомади ва маҳсулотларнинг бузилишидан кўрилган зарарлар»да ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш меъёрлари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши ҳисобга олинади.

«Бошқа харажатлар» моддасига юқорида келтирилган моддаларда акс этмаган, аммо ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган қуйидаги бошқа харажатлар киритилади:

- ишлаб чиқаришни хом ашё, материаллар, ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- четдан жалб этилган корхоналар томонидан амалга оширилган асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари (техник қаров, ўртача, жорий ва мукамал тузатиш харажатлари);
- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;
- ишлаб чиқариш хусусиятлари билан боғлиқ меҳнатнинг нормал шароитларини ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари;
- ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар;
- ёнғинга қарши ва асосий воситаларни қўриқлаш харажатлари;
- ишчиларга бепул бериладиган махсус кийим-бош (халат, куртка, этик, фартук ва бошқа), озиқ-овқат харажатлари;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бошқа харажатлар.

1.7-чизма. Замонавий саноат корхоналарида харажатларнинг туркумланиши

Ҳозирги замонавий корхоналар ҳаражатлари қуйидагилардан иборат:

- истеъмолчиларни ахборот билан таъминлаш харажатлари;
- янги товарни яратиш ва бозор имкониятларини ўрганишга сарфланаётган харажатлар;
- ишлаб чиқарилган товарни сотиш каналларини топишга бўлган харажатлар;
- товарни узоқ ва қисқа муддатли ишлаб чиқариш ва сотишга бўлган харажатлар.

II-боб. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришнинг ҳозирги ҳолати

2.1.Саноат корхоналарида харажатлар таркиби ва корхона фаолиятидаги умумий тавсифи

Битирув малакавий ишимизни бевосита “MOLDORI” маъсулияти чекланган жамият фаолиятини ўрганишга бағишладик. Ушбу жамиятнинг асосий мақсади – жамият катнашчилари мулкларини бирлаштириш йўли орқали даромад олишга қаратилган ҳамкорликдаги молиявий-хўжалик фаолиятини амалга ошириш ҳисобланади. Корхонанинг бошланғич низом жамғармаси 300000 сўмни ташкил этган.

Жамият фаолияти асосини қуйидагилар ташкил этади:

- ветеренария воситаларининг чакана ва улгуржи савдоси;
- ветеренария воситаларини ишлаб чиқариш ва сотиш;
- аҳолидан ветеренария дори воситалари ва халқ истеъмоли маҳсулотларини харид қилиш ҳуқуқи билан ветеренария дорихоналари тармоқларини очиш ва келишилган нархларда уларни сотиш;
- амалдаги қонуний тартибда экспорт-импорт операцияларини амалга ошириш;
- божхона омборлари ташкил этиш;
- божхона юкларини декларация қилиш бўйича хизматлар кўрсатиш;
- изланишлар, янги технологик ва илмий ишланмалар, технологиялар, лицензиялар, муаллифлик ҳуқуқлари, ноу-хау барпо этиш, харид қилиш ва уларни сотиш, уларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш;
- қурилиш-тиклаш ишлари;
- лойиҳалаш ишлари.

Жамият давлат томонидан белгиланган тартибда ўз фаолияти натижаларининг ҳисоби ва ҳисоботларини, бухгалтерлиук ва статистик ҳисоботни юритади ва уларнинг ҳақиқийлигини кафолатлайди.

“MOLDORI” маъсулияти чекланган жамият мустақил балансга эга бўлиб, хўжалик фаолиятини тўлиқ хўжалик ҳисоби, маблағ билан, шу жумладан. Хорижий валютадаги маблағ ўзини-ўзи таъминлаш тамойиллари асосида амалга оширади. Ҳар бир жамият учун белгиланганидек, “MOLDORI” маъсулияти чекланган жамияти ҳам молиявий йил тақвимий йилнинг 1 январидан бошланади ва 31 декабрда тугалланади. Жамият капитал маблағларни сарфлаш, Ўзбекистон Республикасида ва хорижий банкларда айланма маблағларга эгалик қилиш, юридик ва жисмоний шахслардан кредитлар, шу жумладан, хорижий валютада кредитлар олиш ҳуқуқига эгадир.

Корхона даромадининг тақсимланиши ва зарарнинг қопланиши асосан, жамиятнинг тайёр маҳсулот ва фойдаси Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети билан ҳисоб-китоб қилинган ва жамият жамғармаларини ташкил этиш ва тўлдиришга йўналтириладиган маблағлар, шунингдек, жамият қарорига кўра, бошқа мақсадларда ишлатиладиган маблағлар чегириб ташлангандан сўнг қатнашчилар ўртасида уларнинг низом жамғармасига киритган бадаллари миқдорида мутаносиб равишда тақсимланади. Корхонадан даромад олишдаги улуши ҳар бир қатнашчиларнинг умумий йиғилиши қарори билан ўзгартирилиши мумкин. Шунингдек, жамият фаолияти жараёнида вужудга келиши мумкин бўлган зарарлар захира жамғармаси ёки қатнашчининг қўшимча бадаллари ҳисобига қопланади.

Жамият давлат томонидан белгиланган тартибда ўз фаолияти натижаларининг ҳисоби ва ҳисоботини, бухгалтерлик ва статистик ҳисоботини юритади ва уларнинг ҳаққонийлигини кафолатлайди. Жамият мустақил балансга эга бўлади, жамият хўжалик фаолиятини тўлиқ хўжалик ҳисоби, маблағ билан, шу жумладан, хорижий валютадаги маблағ ўз-ўзини таъминлаш тамойиллари асосида амалга оширилади. Жамият Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ солиқлар ва бошқа тўловларни тўлаб боради.

“MOLDORI” маъсулияти чекланган жамиятининг иқтисодий-молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвал маълумотларини қараб ўтиш мақсадга мувофиқдир(2.1-жадвал).

2.1.1-жадвал

Корхона иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	2008й	2009й	2010й	Фарқи, 2010 й. 2008 й.га нисбатан (+,-)
1. Асосий воситаларнинг ўртача қиймати, минг сўм	120638	200512	239697	+119059
2. Айланма маблағларнинг ўртача қиймати, минг сўм	1996750,9	2005767,3	2524896,4	+528145,5
3. Иқтисодий салоҳият (Ис) ўртача қиймати, минг сўм (1қ+2қ)	2117388,9	2206279,3	2764593,4	647204,5
4.Асосий воситаларнинг Ис.даги улуши, % (1қ:3қх100)	5,7	9,1	8,6	2,9
5. Айланма маблағларнинг Ис.даги улуши, % (2қ:3қх100)	94,3	90,9	91,3	-3,0

Манба: Корхонанинг молиявий ҳисобот маълумотлари асосида ҳисобланган.

Ҳар бир корхонада иқтисодий салоҳиятнинг ҳолатини, у билан таъминланганликни ва уларнинг самарадорлигини таҳлил қилиш муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Зеро, ҳар бир корхонанинг бойлиги жамият бойлигининг бир қисми сифатида унга ҳеч кимнинг бефарқ бўлишига ҳаққи йўқ. Шу туфайли, мулк шаклидан қатъи назар, корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларнинг таҳлили иқтисодий таҳлилнинг асосий қисмини ташкил қилмоғи лозим.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлил қилинаётган даврда ортганлиги, хусусан, асосий воситаларнинг иқтисодий салоҳияти ўсган, аммо айланма маблағларнинг иқтисодий салоҳияти эса 2010 йилга келиб, 2008 йилга нисбатан камайганлигини кўриш мумкин.

Корхона иқтисодий салоҳияти (потенциали) самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимида, таъкидланганидек, қуйидагилар киради:

- иқтисодий салоҳиятнинг натижавийлиги (Иса);
- иқтисодий салоҳиятнинг даромадлилиги (Исд);
- иқтисодий салоҳиятнинг фойдалилиги (рентабеллиги) (Иср). Корхона

иқтисодий салоҳияти (потенциали) самадорлигини аниқлашда, самарадорликнинг мумтоз тарифидан келиб чиққан ҳолда, натижавий кўрсаткичларни иқтисодий салоҳиятининг ўртача йиллик қийматиغا нисбати олинади. Юқорида таъкинланганидек, корхонанинг натижавий кўрсаткичлари бирқанча кўрсаткичлар тизимидан иборатдир. Уларга иш натижасини ифодаловчи кўрсаткичлар (саноатда – ишлаб чиқарилган ёки сотилган маҳсулот ҳажми, қурилишда – бажарилган қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми, транспортда – ташилган юк ҳажми тонна км.да, савдода – товар айланмасининг (оборотининг) ҳажми ва ҳ.к.), даромадлар, фойда каби кўрсаткичлар киради.

Иш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичларга корхонанинг ялпи ишлаб чиқарилган ёки сотилган маҳсулот каби иш натижасини ифодаловчи кўрсаткичлари киради. Даромадларни ифодаловчи кўрсаткичларга даромаднинг турли хиллари (ялпи даромад, солиқ солинадиган даромад, асосий фаолият даромади, тасодифий даромад кабилар) киради. Улардан қайси кўрсаткични танлаб олиш бевосита таҳлилнинг мақсади ва вазифаларига боғлиқ.

Фойда хусусида ҳам худди шундай фикрларни айтиш мумкин. Чунки унинг ҳам турлари кўп. Масалан, булар таркибига ялпи фойда, маржинал фойда, соф фойда, тақсимланмаган фойда, молиявий фаолият фойдаси, умумҳўжалик фойдаси, тасодифий фойда кабиларни киритиш мумкин.

Ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъект ўз фаолияти натижаси сифатида ишлаб чиқариш ёки савдо-тижорат фаолият билан шуғулланишидан қатъи назар максимал даражадаги фойдани кўзлайди, бу эса корхонада бошқарув ҳисобини тўғри юритилишига, шунингдек, корхонада доимий тарзда маркетинг изланишларини ривожлантириш орқали эришиши мумкин. Ҳозирда корхоналар бевосита самарали фаолият юрита олиши ёки юқори

иқтисодий натижа кўрсаткичларига эриша олмайди, чунки, бозор иқтисодиёти рақобатга асосланганлиги боис, ҳар доим корхоналар янги изланишлар олиб боришини тақозо этади. Ушбу омиллар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Шу туфайли таҳлил жараёнида уларни бир-бири билан боғлиқ равишда биргаликда ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун эса қуйидаги жадвалдаги маълумотларни молиявий натижалар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар орқали таҳлил қиламиз(2.2-жадвал).

2.1.2-жадвал

Корхона молиявий натижалар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Сатр коди	2008 й.	2009 й	2010 й	Фарқ (+,-)
1. Маҳсулотларни сотишдан соф тушум	010	3474667,9	2612414,7	1869392,6	- 1605275,3
2. Сотилган маҳсулот таннархи	020	2940447,8	2465282,3	1696775,0	- 1243672,8
3. Маҳсулотларни сотишни ялпи фойдаси (сатр 010-020)	030	534220,1	147132,4	173617,6	-360602,5
4. Давр харажатлари	040	106155,7	136860,1	139587,8	33432,1
5. Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	090	-	67,4	198,7	198,7
6. Асосий фаолиятнинг фойдаси (сатр 030-040+090)	100	428064,4	10339,7	34228,5	-39385,9

Манба: Корхонанинг молиявий ҳисобот маълумотлари асосида ҳисобланган

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, корхона маҳсулотларни сотишдан тушган соф тушум 2010 йили ўтган йилларга нисбатан кескин камайган бўлиб 2008 йилга нисбатан 1605275,3 сўмга камайган. “MOLDORI” маъсулияти чекланган жамиятининг маҳсулотларни сотишдан ялпи фойдаси 2008 йилда 534220,1 сўмни ташкил этган бўлиб, 2010 йилга келиб, 173617,6 сўмни ташкил этган ва 2008 йилга нисбатан 360602,5 сўмга камайган. Шунингдек, давр харажатлари ҳам ўтган йилларга нисбатан 33432,1 сўмга кўпайган. Маълумотларни таҳлил қилиш натижасида шунга амин бўлдики, жамиятнинг асосий фаолияти савдо-тижорат фаолияти бўлиб, умумий тарзда

тайёр маҳсулотларни сотишдан олган фойдаси кўпайган бўлсада, лекин ўтган йилларга нисбатан кўрган фойда ҳажми камайганлигини кўриш мумкин.

Бугунги бозор иқтисодиётини эркинлаштириш жараёнида жуда кўп соҳалардаги каби корхоналар молиявий натижаларининг ташкил топиш кўрсаткичлари ўзгарди, соф фойданинг тақсимланиш йўналишлари эркинлаштирилди. Хусусан, корхонанинг даромад манбаи кенгайди:

- асосий фаолиятдан;
- молиявий фаолиятдан (қимматли қоғозлар жараёни, молиявий инвестиция, қарз, депозит жараёнлари ва шунга ўхшашлар);
- асосий воситалар ва номоддий активлар реализациясидан;
- бошқа фаолият турлари ва режалаштирилмаган йўналишлардан.

Шунга мувофиқ корхоналарнинг шу соҳалар бўйича ҳаражат ва чиқимлари ҳам вужудга келди. Кўрилган фойда ҳам ишлатиш ва тақсимлаш йўналишлари кенгайди. Вужудга келган ҳар бир объект, албатта, бухгалтерия ҳисобининг алоҳида объекти сифатида ҳисобга олиниши лозим. Яна бир объектив омилни ҳам ҳисобга олиш зарур. Бошқа мулк шаклидаги корхона ва ташкилотлардан фарқли ўлароқ хорижий инвестициялар иштирокида ташкил қилинган корхоналарда молиявий натижалар ҳисобини йўлга қўйиш ўзининг бир қанча хусусиятларига эга.

Асосий фаолиятдан кўриладиган молиявий натижа маҳсулот (иш, хизмат) ларни сотишдан олинган тушумдан шу маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархини чегириш асосида аниқланади.

Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ, сотишдан олинган соф тунгум маҳсулот (ишлар, хизматлар) ни сотишдан олинган, ундан қўшилган қиймат, акциз солиғи ва экспорт бож пошлинаси, чегирилган тушум сифатида аниқланади. Унга товарларни қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмайди.

2-сон БХМС га мувофиқ, қуйидаги шартлар бажарилганда товарларни сотишдан тушган даромадлар деб тан олинади:³

-хўжалик юритувчи субъект товарларга эгалик қилишнинг хатарлари ва авзалликларнинг анча қисмини харидорга топширганида;

-хўжалик юритувчи субъект, одатда, мулкка эгалик қилиш билан боғлиқ бўлган даражадаги раҳбарлик давомийлигини ҳам, сотилган товарларни назорат қилиш самарадорлигини ҳам саклаб қолмаганида;

-даромад миқдори ишончли даражада баҳоланганида;

-хўжалик юритувчи субъект битим билан боғлиқ иқтисодий наф олиш эҳтимоли мавжуд бўлганида;

-битим билан боғлиқ қилинган ёки кутилаётган харажатлар ишончли даражада аниқланадиган бўлганида.

Даромадларни ҳисобга олишнинг услубиётига мувофиқ тақдим этилган ҳисоб-китоб хужжатлари бўйича молиявий натижаларни аниқлаш («ҳисобга олиш» усули) ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатлар учун хос хусусиятдир. Республикамизда бугунги кунда бу усулнинг ҳуқуқий асоси яратилди, аммо амалиётда у ҳали кенг тарқалмаган.

Тадқиқотларимиз натижаси шуни кўрсатдики, тақдим этилган ҳисоб-китоб хужжатлари бўйича натижаларни аниқлаш охириги ҳолларда ҚҚС ва бюджетга фойдадан солиқ тўлашда корхонани оғир молиявий аҳволга солиб қўйди. Ҳозирги вақтда молиявий натижаларни аниқлашда ўзининг ижобий ечимини кутаётган бир қанча муаммолар пайдо бўлди. Ундан ташқари, қайд қилганимиздек, қатор янги жараёнлар пайдо бўлади, ўша жараёнлар бўйича ҳам молиявий натижаларни аниқлаш зарур. Шулардан инвестиция ва қимматли қоғозлар, акциялар эмиссияси, сотиш, валюта ва кўчмас мулк операциялари, дивидендлар тақсимлаш ва бошқалар.

---

³ «Маҳсулот (иш, хизматлар) ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМ нинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

Юқорида кўрсатилган мамлакатларда молиявий натижалар «Ҳаражат - ишлаб чиқариш - фойда» усули бўйича аниқланиб, бунда бухгалтерия ҳисоби икки хил усулда: чизиқли ва бухгалтерия ҳисоби счётлари тизимида олиб борилади. БМТ эксперти профессор Т.Б. Крьшованинг фикрича ҳам корхоналарда бошқарув ҳисобини юритишда ҳамда бухгалтерия ҳисобини ташкил этишда корхоналарнинг молиявий натижаларини қуйидагича аниқлаш лозим: асосий операцион фаолиятнинг молиявий натижалари; молиявий фаолиятнинг молиявий натижалари; асосий воситалар ва номоддий активлар реализацияси натижаси; фавқулодда ҳолларда кўрилган молиявий натижа.

Корхонада молиявий натижаларни фаолият турлари бўйича ҳисоблаш учун, фикримизча, реализациядан олинadиган тушумни аниқлаш усулига бир канча тузатишлар киритилиши лозим. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси корхоналарида ҳисоблаш усули бўйича ҳисоб сиёсати қабул қилинган. Қайд қилганимиздек, бу усул бозор иқтисодиёти талабларига мувофиқ келиб бозор тизими талабларига яқинлаштиришни таъминлайди.

Ҳар бир корхонанинг фавқулодда фойда (зарар) ларни алоҳида гуруҳга ажратишдан асосий мақсад корхона фаолияти натижаларини объектив акс эттиришдир. У ёки бу моддани фавқулодда фойда ва зарарлар моддасига киритилишини ҳал қилиш кўп жихатдан корхона жойлашган ташқи муҳитга ҳам боғлиқдир.

Корхонанинг молиявий ҳисоботидан кенг фойдаланувчилар доирасининг ахборотларга бўлган эҳтиёжини қондириш учун тузилади ва маълум бир давр бўйича тақдим этилади. Жуда кўп фойдаланувчилар учун молиявий ахборотларнинг асосий манбаи молиявий ҳисобот саналади. Молиявий ҳисобот эслатма, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришларни ўз ичига оладиги, улар ушбу ҳисоботларга асосланган ёки улар билан боғлиқ бўлади. Ушбу ахборотлар корхона фаолият тури, баҳолардаги ўзгаришларнинг молиявий натижаларга таъсири тўғрисида изох бериши ва бошқаларни акс эттириши лозим.

Республикада иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида фаолият юритишнинг муҳим шартларидан бири тўлов мажбуриятларини тўлиқ ва ўз вақтида амалга оширишдир. Ушбу муаммони биргина корхона ёки банк тизимини такомиллаштириш, айланма маблағлар етишмаслигининг олдини олиш каби тадбирлар билан хал этиб бўлмайди. Амалга оширилмаган тўловлар фақатгина тармоқ ёки тармоқлараро муаммо эмас.

Президентимиз И.А. Каримов бу муаммонинг долзарблигини таъкидлаб, шундай деганлар: «Мен учун давлат тартиби аввало тўлов тартибларига риоя қилишдан бошланади»⁴. Республикамиз иқтисодиётини макроиқтисодий даражада барқарорлаштиришда тўловларнинг ўз вақтида амалга ошмаслиги, корхоналар ва ташкилотлар ўртасида ўзаро ҳисоб - китобларнинг вақтида амалга ошмаслиги, уларнинг айланма маблағлар билан тўлиқ таъминлана олмасликлари, тайёр маҳсулотни сотишдаги қийинчиликлар, молия бозорларидаги камчиликлар, ишлаб чиқариш, сотиш, инвестициялар ўртасидаги узилишлар, тармоқлараро ва тармоқ ичида баҳоларнинг ўзгарувчанлиги ва бошқа бир қанча омиллар тўсқинлик қилмоқда.

2.2. Саноатда ишлаб чиқариш ҳаражатлари таркиби ва маҳсулот таннархини аниқлаш кўрсаткичлари таҳлили

Бугунги кунда республикамиз иқтисодиётининг деярли барча тармоқ ва соҳаларида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш тадбирларининг кенг кўламда амалга оширилиши рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтирмоқда. Бироқ, бу борадаги жиддий муаммо – айрим маҳсулотларимиз таннархининг юқори даражада қолаётганлиги уларнинг рақобатдошлигига салбий таъсир кўрсатмоқда.

---

⁴ Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2-сон, 1998 йил, 2 - бет.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги (2008 йил 28 ноябрь) 4058-сонли Фармонида муҳим чора-тадбирлар қаторида маҳаллий ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг барча ресурслардан самарали фойдаланиши ҳисобига маҳсулот таннарахини 20 фоиздан кам бўлмаган миқдорда пасайтириш орқали уларнинг рақобатдошлигини таъминлаш вазифаси ҳам белгилаб берилган эди.

Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлашдаги муҳим тадбирлардан яна бири – турли сабабларга кўра вужудга келган ҳамда корхонанинг соғлом молия-хўжалик фаолияти юритишига жиддий таъсир кўрсатиб келаётган қарзларини қайта кўриб чиқиш (реструктуризация қилиш) ҳисобланади. Мазкур тадбир орқали корхоналарнинг мавжуд қарзларининг вужудга келиш сабаблари ва уларни тўлаш имкониятлари ўрганилади. Ҳар бир корхонанинг аҳамияти, яхлит хўжалик тизимида тутган ўрни, бошқа корхоналар билан ишлаб чиқариш ва хўжалик алоқаларини ҳисобга олган ҳолда мазкур қарзларни тўлаш муддатларини кечиктириш, улар бўйича қўлланиши мумкин бўлган турли санкцияларни бекор қилиш, зарур ҳолларда, ушбу қарзларни умуман рўйхатдан чиқариш каби чоралар белгиланиши мумкин. Хусусан, 2009 йил давомида ҳам давлат томонидан реал сектор корхоналарини қўллаб-қувватлаш мақсадида 50 та корхонанинг бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тўловлар бўйича муддати ўтган ҳамда жорий кредитор қарздорлиги қайта кўриб чиқилди. Бу мазкур корхоналар тасарруфида 350 миллиард сўмдан ортиқ маблағни қолдириш, уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш имконини берди.

Ишлаб чиқариш харажатлари туркумланишининг иқтисодий асосланиши ишлаб чиқариш фаолияти ҳисобини ташкил этишни асоси ҳисобланади. Корхонада маҳсулот таннарахини режалаштириш ва ҳисоблаш меъёрий ҳужжатларда, шунингдек молиявий ҳисоб бўйича дарсликларда

ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг қуйидаги гуруҳлаштиришлари кўрсатилган:

- таркиби бўйича - бир элементли ва кўп элементли;
- турлари бўйича - харажатларнинг элементлари ва калькуляция моддалари;
- тайинланиши бўйича - асосий ва устама;
- ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан - доимий ва ўзгарувчан;
- алоҳида маҳсулотнинг таннархига олиб бориш бўйича- тўғри ва эгри;
- режа томонидан қамраб олиш даражаси бўйича- режалаштириладиган ва режалаштирилмайдиган.

2.2.1-жадвал

Саноат корхоналарини бошқариш мақсадлари бўйича харажатларни туркумлаш

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг йўналиши	Харажатлар туркумининг принциплари	Харажатлар туркуми
1. Калькуляция қилиш ва тайёр маҳсулотни баҳолаш учун ишлатиладиган харажатлар	Субъектнинг миқёси; - технология, техника ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асослари; - ишлаб чиқариладиган маҳсулот номенклатураси; - аналитик ҳолати; назорат;	Ҳақиқий харажатларнинг таркиби: - асосий ва ёрдамчи материаллар, меҳнат харажатлари, ишлаб чиқаришнинг устама харажатлари; - киритиладиган ва муддати ўтган; ҳисобот давриники ва таннархга киритиладиган.
2. Ишлаб чиқаришга бўлган харажатлар. Улар тўғрисидаги маълумотлар қарор қабул қилиш учун асос бўлади.	- ҳисоблар; - башоратлик ҳолати; - эластиклик; - ишлаб чиқариш жараёнидаги роли; - пасайиш омиллари; - режалаштиришда муҳимлиги;	Харажатларнинг ҳулки: доимий, шартли-доимий, ўзгарувчан, шартли-ўзгарувчан. Келажак давр харажатлари: баҳолашда ҳисобга олинадиган ва олинмайдиган.
3. Режалаштириш, назорат ва тартибга солиш тизимида ишлатиладиган харажатлар	- қарор қабул қилиш; қайтмас харажатлар, ўзгартирилган, инкремент, маржинал. Жавобгарлик марказлари: тартибга солинадиган ва солинмайдиган харажатлар. Харажатларнинг пайдо бўлиш жойлари, меъёрий (сметали) харажатлар ва улардан четланишлар.	Қарор қабул қилиш: қайтмас харажатлар, ўзгартирилган, инкремент, маржинал. Жавобгарлик марказлари: тартибга солинадиган ва солинмайдиган харажатлар. Харажатларнинг пайдо бўлиш жойлари, меъёрий (сметали) харажатлар ва улардан четланишлар.

Ишлаб чиқариш ҳисоби бўйича халқаро стандартлар ва уни иқтисодий ривожланган мамлакатларда ташкил этиш амалиётини ўрнатиш мақсадида, харажатларнинг ҳисоби йўналишига мувофиқ харажатларни туркумлашнинг турли вариантларини кўзда тутди. Харажатлар ҳисобининг йўналиши деганда ишлаб чиқаришга бўлган умумлаштирилган мақсадга йўналтирилган харажатлар ҳисобининг зарур бўлган фаолият доираси тушунилади. Ички маълумот истеъмолчилари ўзларига ушбу муаммо бўйича маълумот билан таъминлаш керак бўлган ҳисоб йўналишини аниқлайдилар.

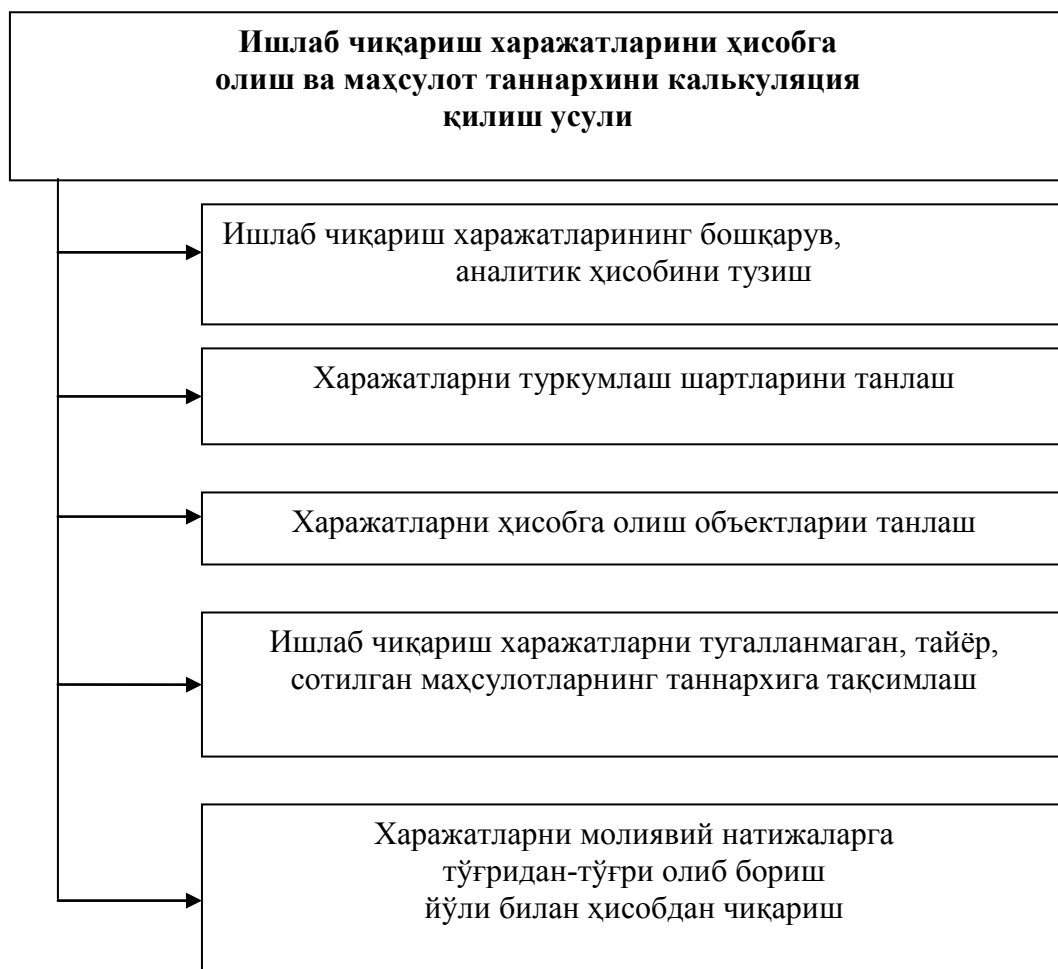
Шундай услубда туркумлаштирилган ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулотни калькуляция қилиш тизимида маълум функцияни тавсифлайди, лекин, ишлаб чиқаришга бўлган харажатларнинг бошқарув ҳисоби масалаларига жавоб бермайди.

Биринчи ўринда ҳисобда харажатларнинг уч тури ҳақида маълумот тўпланади: ишчи кучи сарфлари, материаллар, устама харажатлар. Кейин умумлаштирилган харажатлар ҳисоб йўналишлари бўйича тақсимланади:

1. Тайёр бўлган маҳсулотнинг таннархини ва олинган фойдани аниқлаш учун;
2. Бошқарув қарорни қабул қилиш учун;
3. Назорат ва тартибга солиш жараёнини йўлга қўйиш учун.

Ажратилган уч йўналишнинг ҳар бири ўз навбатида ҳисобни деталлаштиришни, яъни харажатларни туркумлашни талаб қилади.

Ҳар бир корхонада бевосита ишлаб чиқариш ҳисобини аниқлаш мақсадида ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш муҳим ҳисобланиб, асосан ҳисоб юритиш ва ишлаб чиқаришга бўлган харажатларнинг бошқарув ҳисобида такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Шу боис, бозор муносабатлари жараёнини режалаштиришда, меъёрлаштиришда, таҳлилда, башорат қилишда ва умуман ишлаб чиқаришни бошқариш тизимида ишлаб чиқариш ҳисобининг ролини кучаймоқда.

2.1.-чизма. Ишлаб чиқариш ҳисоби харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг умумий усуллари

Шуни айтиш жоизки, харажатларни моддалар бўйича туркумлаш "Асосий ишлаб чиқариш" счётида ўз аксини топади, лекин бу маълумотлар бўйича субъект маҳсулотлар (иш, хизматлар)нинг турли хилларининг копланиши, улар қабул қилган қарорларнинг самарадорлигини, қабул қилинган қарорларнинг харажатлар ва фойдаларга таъсири ҳақида хулоса чиқараолмайди. Муаммоларни ечиш кўп ҳолларда қўлланиладиган харажатларнинг туркуми билан аниқланади. Бошқарув мақсадларини кондирувчи харажатларнинг туркуми, ишлаб чиқариш фаолиятини бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг асосий принципи, ишлаб чиқариш сарфлари тўғрисидаги маълумотни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш услуби ҳисобланади.

2.2-чизма. Харажатларни ишлаб чиқаришга боғлиқлиги бўйича гуруҳлаш.

Саноатда ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисидаги маълумотнинг ҳаракати қуйидаги чизмада кўрсатилган. Молиявий-сотув бўлими ишлаб чиқариш тизимидаги умумий тизимнинг бир қисми сифатида харажатлар билан кузатилади. Харажатларнинг бу тури таркибига қуйидагилар киради:

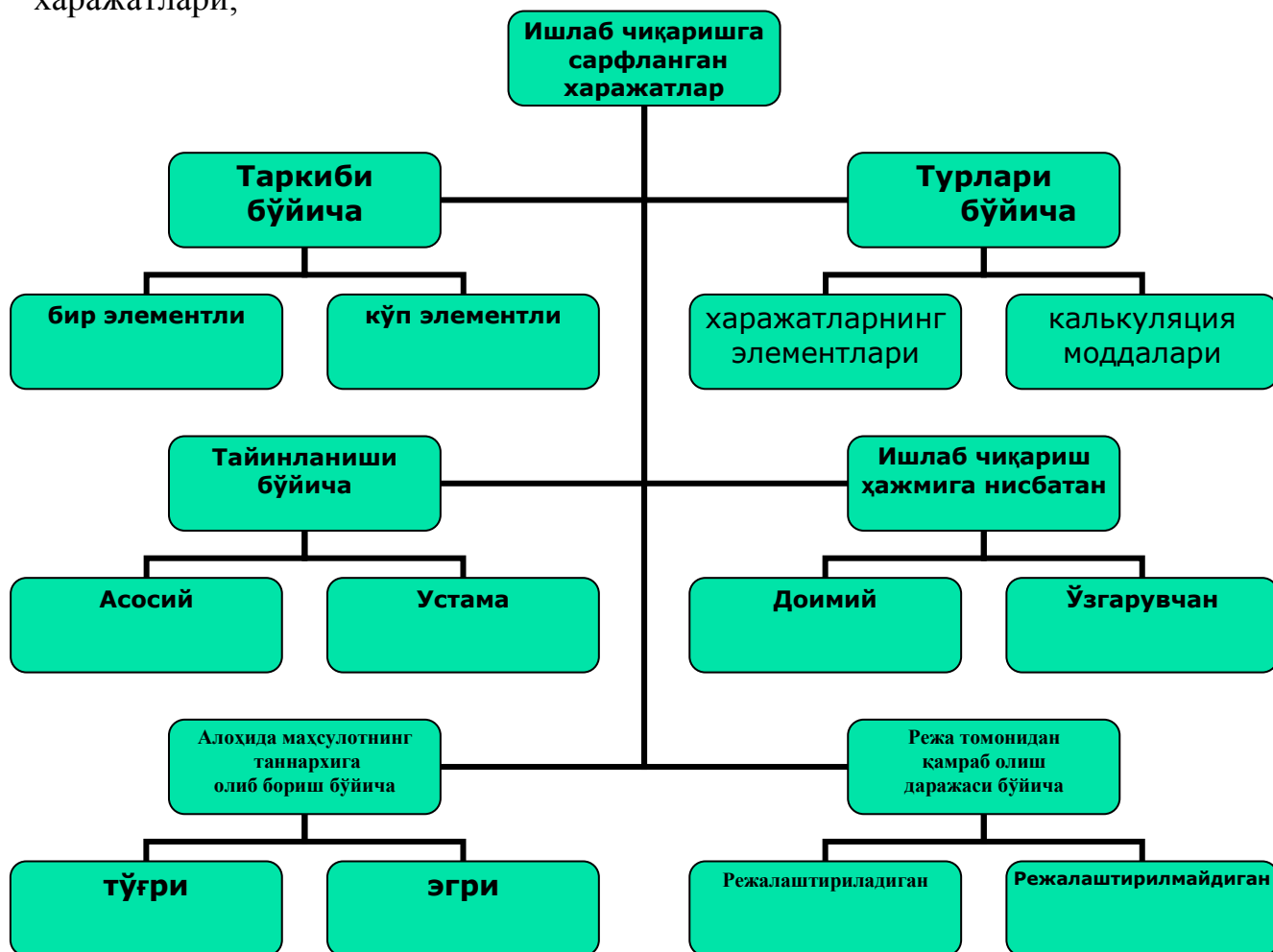
- сотув билан боғлиқ харажатлар;
- сотув ва бошқа даллол субъектларга тўланадиган коммиссион йиғимлар (ажратмалар);
- жорий маркетинг маълумотларини йиғиш ва тарқатишга кетадиган харажатлар;
- маркетинг изланишлари бўйича харажатлар;
- бошқа фирмаларнинг маркетинг хизматларини тўлаш;
- реклама сарфлари;
- ваколатлик сарфлари;
- молиявий ва сотув фаолият билан боғлиқ бошқа сарфлар.

Маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар қуйидагилардан иборат:

■ идиш ва ўрамаларни тайёрлаш билан боғлиқ ёрдамчи цехлар хизмати; четдан сотиб олинган идишнинг қиймати; идишнинг таъмирланиши ва таркиби бўйича тўловлар; идиш ва ўрамаларнинг қиймати сотиб олувчи томонидан қўшимча тўланмаган ҳолларда улар қийматининг бошқа ташкилот томонидан тўланиши.

■ тайёр маҳсулот омборларини асраш, омборхоналарини, тушириш-ортиш машина ва ускуналарнинг (кранлар, электрокаралар ва бошқалар) эскириши, омбор ишчиларининг меҳнат ҳақлари.

■ маҳсулотларни жўнатиш бекати ёки портларга етказиб бериш, вагонларга, контейнерларга, кемаларга ортиш бўйича транспорт харажатлари;

2.3-чизма. Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг умумий туркумланиши

III-боб. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва корхона самарадорлигини ошириш истиқболлари.

3.1. Саноат корхоналарида харажатларини камайтиришда маркетинг изланишларини такомиллаштириш йўллари.

Саноат корхоналарида ишлаб чиқаришнинг ҳолати ва унинг самарадорлиги, руҳий параметрлари, илмий-техникавий тараққиёт ютуқларини қўлланиш даражаси, ишчининг ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрни ва роли билан тавсифланади. Ресурсларни чеклаш ва режалаштирилган самарадорликка етишиш учун сарфлар ва олинган натижаларни доимий солиштиришни талаб қилади.

Бу муаммо инфляция натижасида кучайишни бошлайди, чунки ишлаб чиқариш харажатлари ҳақидаги маълумотларни ҳар куни бўлажак харажатлар маълумотлари билан таққослаш керак, чунки улар кўпроқ ташқи муҳит таъсирига боғлиқдир. Ундан ташқари, харажатларни ва даромадларни бошқариш мақсадида маъмурият ҳар бир бўлинма ишининг самарадорлиги, ҳар бир маҳсулот турининг ишлаб чиқарилишидан олинган натижалари устидан назорат ўрнатади.

Корхоналарда бошқарувнинг мажбуриятлари ишлаб чиқариш фаолияти харажатларининг услубиятларини алоҳида ўрганиш ва ҳисобда қўлланиладиган харажатларнинг гуруҳларини кенгайтириш асосида субъектлар учун ишлаб чиқариш бўлинмалари маҳсулотларининг таннархини назорат қилиш тизимини яратишни тақозо этади.

Фаолиятнинг ишлаб чиқариш доирасидаги харажатлари ишлаб чиқариш технологиясига ва маҳсулот чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлиб, чиқарилган маҳсулотнинг аниқ асосини ташкил этадиган харажатлар киради. Ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби бухгалтерия ҳисобининг умумий тизимида аниқловчи ҳисобланади. Бошқарув ҳисоби меъёрий ҳужжатларга асосан тартибга солинган нарх кўрсаткичидаги харажатларнинг ҳисоби билан чегараланиб қолмайди. Унинг мазмуни яна кенг ва қуйидагилардан иборат:

■ бошқариш ва даромадни аниқлаш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнларини миқдорий ўлчовда аниқлаш;

■ объект сифатида хўжалик жараёнларининг ҳисоби ва улар билан боғлиқ бўлган харажатларни танлаш;

■ ҳисоб субъектини субъектнинг доираси билан чегаралаш.

■ усулнинг элементларини (режалаштириш, меъёрлаштириш, ўлчаш, қайд қилиш, баёлаш, гуруҳлаш, таҳлил қилиш, назорат) харажатларнинг ўсиш жараёни билан узвий алоқада ишлаб чиқариш жараёнининг юришини кўрсатишда тизимли равишда қўллаш;

■ маҳсулотнинг таннархини ва олинган даромадни аниқлаш, қарор қабул қилиш ва режалаштириш, назорат ва тартибга солиш жараёнларини амалга ошириш учун харажатларни бошқариш мақсадлари билан боғлиқ ҳолда гуруҳлаштириш;

■ ички ҳисобот кўрсаткичларини ташқи ҳисобот кўрсаткичларига ўзгартиришни ҳисобга олган ҳолда субъектда қабул қилинган бошқариш принципларидан фойдаланиш билан ички ҳисоботни ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш даражаси бўйича шакллантириш.

Ишлаб чиқариш ва сотиш фаолияти ўртасида тўғри алоқа мавжуд бўлиб ишлаб чиқариш натижасида олинган субъектнинг тайёр маҳсулоти синов ва техник назорат бўлимига қабул қилингандан сўнг тайёр маҳсулот омборига топширилади ва шу ердан унинг сотуви бошланади. Лекин молиявий-сотиш фаолияти сотишга қараганда анча кенг. Аниқроқ қилиб унга маркетинг тизими тушунчасини қўллаш мумкин.

Саноат корхоналарида маркетинг тизимини такомиллаштириш бугуннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади. Маркетингнинг фаолиятини кўриб чиқиш маркетинг фаолиятини бошқариш учун керакли бўлган маълумотлар доирасини шакллантиришга ёрдам беради.

Маркетинг изланишларининг фаолияти - изланиш фаолияти, маълумот тўплаш, маҳсулот ассортиментини режалаштириш, сотиш ва тақсимлаш, реклама ва сотишни рағбатлантириш. Бу функцияларнинг бажарилиши

биринчи босқичда сотувчилар бозорида субъектни баҳолашни ва ташқи сотувчилар билан таққослаганда иқтисодий ва техник параметрларга нисбатан устунликлари бўлган маҳсулот ёки фаолиятни танлашни ўз ичига олади.

Иккинчи босқич - тўғри шартнома ва мустақил бозорда сотиладиган ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг номенклатураси ва ассортименти аниқланганда бозор стратегиясини яратишдан иборат. Бу босқичда доимий равишда бозорни ўрганиш ва ишлаб чиқариш номенклатурасини тартибга солиш йўли билан ишлаб чиқариш ва талаб баланслаштирилади. Маҳсулотни сотиш ва тақсимлаш- учинчи босқич. Бу функция сотиб олувчи томонидан у белгилаган вақтда ва белгилаган миқдордаги товарларни ташкил қилиш ва етказиб беришни ўз ичига оладиган ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига бўлган товарларнинг ҳаракатидан иборат.

Тўртинчи босқич маркетинг тизимида энг муҳими ҳисобланади. У ўз ичига реклама ва сотишни рағбатлантиришни олади. Реклама аҳолининг сотиб олиш фаоллилигига кўмаклашади, потенциал олувчига таъсир кўрсатади. Сотишни рағбатлантириш бўйича тадбирлар фақатгина бошқарувчиларга эмас, ишчиларнинг тадбиркорлик фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади.

Сотишни бошқариш тизими молиявий ва бошқарув ҳисоби, шунингдек статистик маълумотлар шаклланадиган маълумотларга асосланади. Бу маълумот маркетингнинг ҳамма функцияларининг бажарилишини таъминлаши керак. Қуйидаги чизмада маркетинг изланишларида маълумотларнинг аҳамияти кўрсатилган.

Маҳсулотни тушириш ва реализация қилишнинг назорати учун биринчи ўринда етказиб бериш шартномасида мавжуд маълумотлар қўлланилиши керак. Сотиш бўлимида шартнома бўйича ва ҳақиқатда топширилган маҳсулотларнинг муддатлари киритилади, шунингдек миқдори ва нархи ҳақидаги маълумотлар ҳам мавжуд бўлади.

Ҳар бир субъект ўзининг ички ҳисобот тизимига эга бўлиши мумкин, унда жорий маҳсулотни топшириш, харажатлар суммаси, тайёр маҳсулотнинг омбордаги миқдори ва ҳажми, нақд пулнинг ҳаракати, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақида маълумот кўрсаткичлари бўлиши керак. Бунга қўшимча қилиб тўлиқ ассортимент бўйича натура ва нарх ўлчовида маҳсулот ишлаб чиқариш; маҳсулотнинг сифати, яроқсиз маҳсулот; фойданинг шаклланиши, уни башорат қилиш; тижорат сарфлари ва реклама харажатлари ҳақидаги маълумотлар жалб қилинади.

Ундан ташқари, молиявий-сотув фаолиятни бошқариш субъектнинг стратегиясини ишлаб чиқиш учун маълумот талаб қилади - маҳсулотнинг турлари ҳақида маълумот, баҳолаш, маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш, бозорни эгаллаш ва хоказо.

Молиявий-сотув фаолияти ҳақидаги маълумотнинг асосий шартларидан бири унинг даврийлигидир. Бошқарув аппаратида маълумот ой охирида эмас балки ҳар куни, 3-5 кун муддатда, ҳар ҳафтада етиб келиши керак.

Маълумотнинг бошқа хусусияти - алоҳида кўрсаткичлар ўртасида боғлиқликни яратишни таъминлайдиган унинг башоратлилик хусусиятидир. Башоратли маълумот маркетинг хизмати фаолиятини яхшилаш бўйича қарорлар қабул қилиш учун қўлланилади.

Шундай қилиб, маркетинг маълумоти тизими- таҳлилни ўтказиш, режалаштириш, субъектнинг стратегиясини ишлаб чиқиш, маркетинг тадбирларидан фойдаланишни тадбиқ этиш ва назорат қилиш мақсадида хизматларнинг маълумотларга бўлган талабини қондириш учун ишлаб чиқариш, сотиш ва маркетингнинг бошқа жараёнлари ҳақидаги маълумотларнинг тўпламидан иборат бўлган доимий ҳаракатдаги тизим ҳисобланади.

Маркетинг изланишлари учун зарур бўлган маълумотлар ва ахборотлар кўлами жуда кенг бўлиб, уларни тайинли тартибга солиш ва зарур пайтларда улардан фойдаланиш талаб этилади. Дастлабки тасаввурга кўра бозор, харидор, рақобатчи ва маҳсулот хусусидаги барча ахборотни керакли шаклга

жамлаш ва амалий фаолиятда уларга таяниб иш кўриш самарали ҳисоланади. Дарҳақиқат, бу тасаввур ўринли ва табиийдир. Лекин, кўпроқ ушбу маълумот ва ахборотларни тайинли тартибга сола билиш, улардан ўз ўрнида фойдаланиш ва уларнинг янгиланиб, бойиб туришини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Маркетинг хусусидаги маълумотларни тўплаш манбаларини шартли равишда бирламчи ва иккиламчи турларга бўлиш мумкин. Бирламчи маълумотларга тайинли мақсад учун ил бор янгидан ташкил этилган маълумотлар, ахборотлар киради. Иккиламчи ахборотларга эса дастлаб бошқа мақсадлар учун йиғилган, қайта ишланган, турли манбаларда (журнал, ҳисобот, ахборот бюллетенлари ва ҳ.к.) мавжуд бўлган ахборотлар киради. Иккиламчи маълумотларни тўплаш манбалари тегишли ташкилотга тааллуқли бўлиш ёки бўлмаслигига кўра, ўз навбатида ички ва ташқи турларга бўлинади.

Ички иккиламчи маълумот манбаларига ташкилотда юритилаётган жорий бухгалтерия, молия ва статистик ҳисоботларда акс эттириладиган кўрсаткичлар киради. Жумладан, фойда ва зарарлар, сотиб олиш ва сотиш, товар захиралари, истеъмолчилар кўлами ва жойлашуви, нархлар ҳисоб-китоблар ва ҳк.лар.

Бошқача қилиб айтганда, ташкилот ўз имкониятидаги ҳисоботлар ва маълумотларга таяниб, мустақил тарзда ички маълумотлар тизимини ишлаб чиқади. Амалий фаолиятда маҳсулотларни натурал ва қиймат ўлчов бирликларида сотувчи ҳажми, нархларнинг йил давомида ўзгариши, харидорларнинг жойлашув харитаси, товар захираларининг ўзгариши, ва шу каби муҳим маълумотларни ташкилот бевосита ўзининг ички ҳисобот тизими асосида аниқлайди.

Ташқи иккиламчи маълумотлар ташкилот фаолият юритаётган ёки юритиш кутилаётган бозор, маҳсулот хусусидаги мавжуд бўлган маълумотларни ўз ичига олади. Уларнинг таркиби амалиётда қўлланилиши турли давлатлар тажрибасида турлича аҳамиятга эга. Масалан, АҚШда

ташқи иккиламчи маълумотларни умумий жиҳатдан қуйидаги 4 та гуруҳга ажратиш мумкин.

1. Оммавий ва иқтисодий уюшмаларнинг ҳисоботлари ва хабарномалари. Ушбу манбалар ўз моҳиятига кўра икки кичик гуруҳга бўлинади.

А) Давлат муассаларининг расмий ҳисоботлари. Булар жумласига статистик йилномалар, шарҳлар ва ҳк.лар киради. Ушбу туркум манбаларининг аҳолининг ўсиши, таркибий демографик силжишлари, даромадлар ва нархларнинг ўзгариши, ялпи истеъмолдаги ҳолат, айрим истеъмол товарлари таклифи, сотувчи, истеъмолига оид хабарлар ва бошқа ахборотларни олиш мумкин.

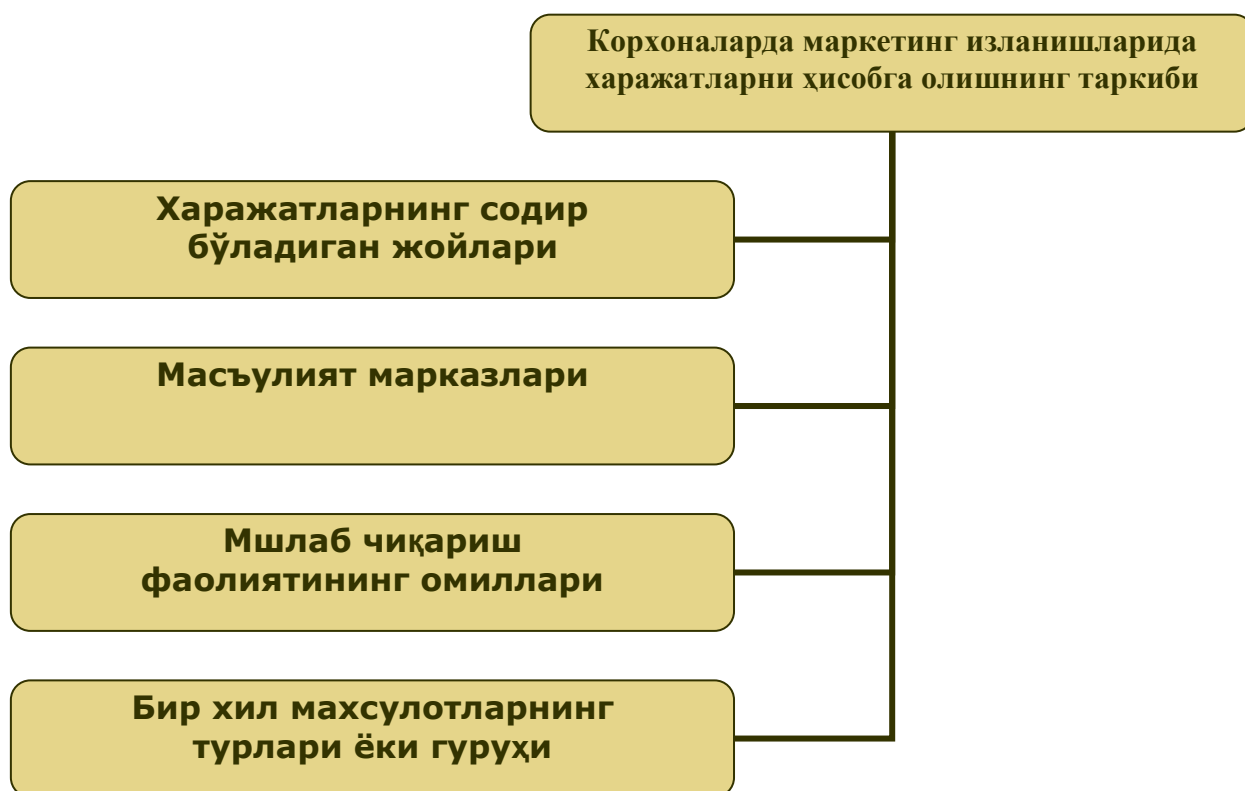
Б) Уюшмалар ва ташкилотларнинг ҳисоботлари ва маълумотлари. Ҳар бир штат ўзининг мустақил иқтисодий уюшмаларига эга бўлганлиги сабабли, улар ҳам мустақил тарзда йиллик ҳисобот ва маълумотлар тайёрлайдилар.

2. Маркетинг изланишлари бўйича ихтисослашган институтлар ва маркетинг хизмати кўрсатувчи муассасаларининг ахборотлари, ҳисоботлари.

Кўпгина ҳолларда ушбу ахборот манбаи тижорат ахбороти манбаи ҳам деб номланади.

3. Иқтисодий матбуот, тармоқ бўйича журналлар, рўзномалар ва китоблар. Ушбу туркум ахборот манбаи жуда кенг бўлиб, ундаги таҳлилий маълумотлар тегишли ташкилотга, тадқиқотчиларгуруҳига ёки алоҳида шахсга таалуқли бўлиши мумкин.

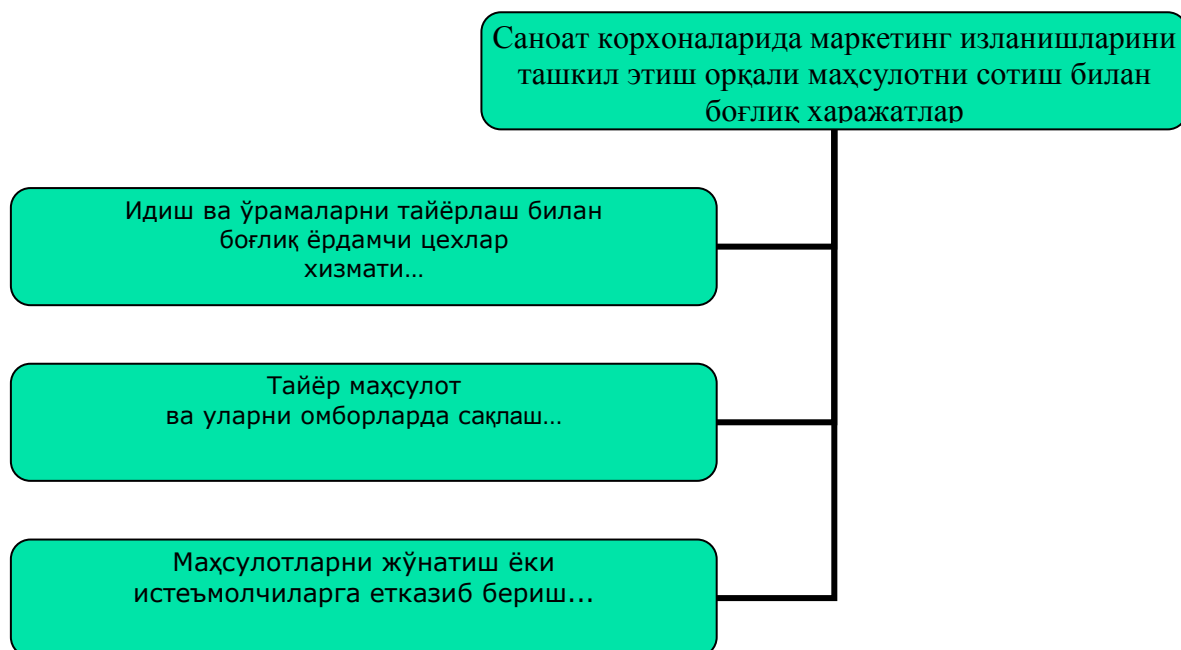
4. Ташкилотларнинг оммавий тарзда чоп этилган маълумотларига йиллик баланс ҳисоботлари, нарх варақалари, реклама журналлари, харидорлар учун йўриқномалар ва шу кабилар киради. Бундай манбалардан ўзаро рақобатда бўлган фирмалар ҳам кўп фойдаланадилар. Чунки, унда рақобатчи фирмаларнинг сотиш ҳажми, маҳсулот, хизмат кўрсатиш ва нарх сиёсати хусусида зарур маълумотларни олиш имкони бўлади.

3.1-чизма. Корхоналарда маркетинг изланишларидаги харажатларни ҳисобга олиниши.

Маркетинг изланишларидаги маълумотлар тизими - таҳлилни ўтказиш, режалаштириш, субъектнинг стратегиясини ишлаб чиқиш, маркетинг тадбирларидан фойдаланишни тадбиқ этиш ва назорат қилиш мақсадида хизматларнинг маълумотларга бўлган талабини қондириш учун ишлаб чиқариш, сотиш ва маркетингнинг бошқа жараёнлари ҳақидаги маълумотларнинг тўпламидан иборат бўлган доимий ҳаракатдаги тизим ҳисобланади.

Маркетинг изланишларининг энг муҳим босқичларидан бири бўлиб бу – изланиш режасини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Бунда изланиш учун зарур бўлган маълумотлар ва ахборотларни тўплаш манбалари, услублари, қуроллари, танлов ўтказиш тартиботи ва режалари тузилади. Изланишга асосланадиган маълумотлар ва манбалардан бир неча маротаба тегишли соҳаларда фойдаланиш, уларни қайта ишлаш мумкин.

3.2-чизма. Саноат корхоналарида маркетинг изланишларидаги харажатларни гуруҳланиши

Маркетинг изланишида кузатиш, эксперимент, сўров, гуруҳли баҳс энг кўп кулланиладиган услублар ҳисобланади. Ҳар бир услуб изланишнинг тегишли босқичларида самарали ахборот тўплаш, уни қайта ишлаш, техник воситаларидан самарали фойдаланишни назарда тутати.

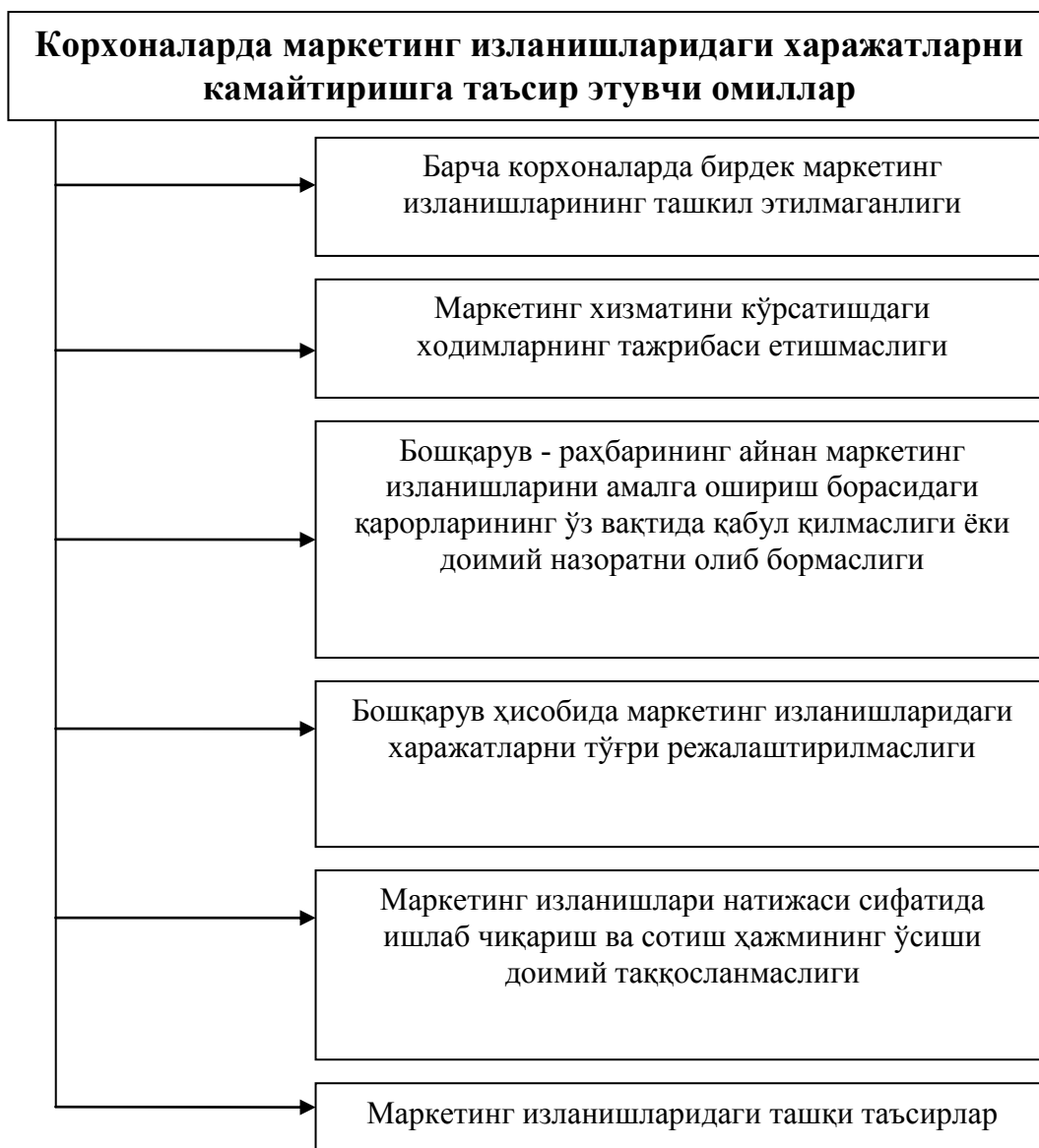
Кузатиш услуби воситасида харидорларнинг жорий даврда ва автомобил бозоридаги муносабатлари, кўникмаларини баҳолаш мумкин. Сўров услубида эса аниқ бир харидорнинг «янги жиҳозларга» бўлган қизиқишлари, уларга қўядиган талаб ва истакларни баҳолаш мумкин. Эксперимент услубида эса синов тарзида автомобилларнинг кичик партиясини бозорда сотиб, харидорлар ҳолатларини кузатиш мумкин.

Иزلаниш режасини ишлаб чиқишда услубий жиҳатдан ўзаро боғлиқлик, аниқлик, такрорланмаслик, даврий узлуксизлик таъминланиши лозим. Тузилган режа маҳаллий жиҳатдан қуйидаги саволларга жавоб беришлари лозим.

1. Қандай маълумотлар тўпланиши керак?
2. Маълумотларни ким тўплайди?
3. Ким ва нима хусусида изланиш олиб бориши лозим?

4. Маълумотларни тўплашда қандай услублар қўлланилади?
5. Маълумотлар қандай шаклда ва қандай муддатларда тақдим этилади?
6. Маълумотларни тўплаш қачон ва қаерда амалга оширилади.
7. Маълумотларни тўплаш учун қандай харажатлар кўзда тутилади?

Ушбу саволларга жавоб топиш асосида изланиш режасининг изчиллиги, мазмунан ва мантиқан боғлиқлиги таъминланади. Бу ўз навбатида изланишнинг кейинги босқичларида содир бўлиши мумкин бўлган камчиликлар ва хатоликларнинг вужудга келишига йўл қўймайди.

3.3-чизма. Корхоналарда маркетинг изланишларидаги харажатларни камайтиришга таъсир этувчи омиллар таркиби

Маълумотларни тўплаш босқичи тасдиқланган режа асосида амалга оширилиши билан бир қаторда техник воситалар ёрдамида уларни қайта ишлаш, тайинли тартибга солиш вазифасини ҳам бажаради. Чунки жамланадиган маълумотлар қаерда ва қачон амалга оширилишига, улардан самарали фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришга катта эътибор берилади.

Маркетинг изланишларининг йўналишлари, унинг мақсадлари асосида муайян услублар танланади. Қўлланиладиган услублар истакдаги натижага эришиш йўлида бир-бирини тўлдириш, аниқлаш, хатоликларни ўз вақтида бартараф этиш учун хизмат қилади. Изланиш қуроллари эса, хоҳ анкета, хоҳ техник воситалар тарзида бўлсин ахборотларни зудлик билан тўплаш, уларни қайта ишлаш, келгуси фаолиятда унумли фойдаланиш вазифасини бажаради.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда барча турдаги хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида маркетинг изланишларини йўлга қўйиш асосий ва ўз ечимини кўтаётган масалалардан бири ҳисобланади. Шу боис, юқоридаги маълумот манбааларидан келиб чиққан ҳолда маркетинг изланишларидаги ҳаражатларни камайтиришга таъсир этадиган омиллар доимий тарзда пайдо бўлади, шуни ҳисобга олган ҳолда бошқарув ҳисоби маълумотларидан самарали фойдаланиш жараёни йўлга қўйилса, маркетинг изланишларидаги ҳаражатларни камайтиришга ва корхонада маркетинг фаолиятининг ривожланишига муҳим пойдевор яратилишига олиб келади.

3.2. Саноат корхонасида ресурс тежовчи илғор технологияларни қўллашнинг маҳсулот таннархига таъсирини баҳолаш

Таҳлиллар натижаси кўрсатишича, кейинги йиллар давомида қатор омиллар таъсирида саноат корхоналарида ресурслар тақсимооти ва истеъмоли бир мунча мураккаблашди. Яъни, саноат корхоналарида ишлаб чиқаришини самарали ташкил этиш масаласи асосан ишлаб чиқариш воситаларини жамғариш ва эскиларидан унумли фойдаланиш ҳисобига ҳал этилди. Бу эса маҳсулотлар таннархи ортиб кетишига олиб келди. Таҳлиллар

натижаси кўрсатишича, саноат корхоналарида маҳсулотлари ҳажми ошиши асосан ишлаб чиқаришга янги қўшимча меҳнат ва моддий ресурсларни жалб этиш орқали амалга оширилиб, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи ортиб кетишига олиб келган.

Маҳсулот таннархи асосан ёқилғи-мойлаш материаллари, хомашё ва бошқа моддий ресурслар ва хизматлар баҳолари ортиши ҳисобига ўсиб борди. Саноат корхоналарини шунингдек, унинг моддий-техник таъминотини ишлаб чиқарувчи тармоқларининг техника даражасини оширишга мўлжалланган давлат капитал қўйилмаларини молиялаштириш имконияти қисқарганлиги шароитида республиканинг иқтисодий ва илмий-техник салоҳиятини узлуксиз ривожланиши ишлаб чиқаришини техника билан қайта қуроллантириш бўйича самарали йўللарни ишлаб чиқишни талаб қилади.

Тактик жиҳатдан таъминланганликни юқори даражасига эришиш ва қайта ишлаб чиқариш саноат корхоналари соҳасида комплекс автоматлаштирилган жараённи тадбиқ қилиш учун ишлаб чиқаришнинг техник таъминоти даражасини кўтариш талаб қилинади.

Саноат корхоналарида ресурслардан фойдаланиш бўйича олимларимизнинг изланишлари шуни кўрсатмоқдаки, илмий техника тараққиётини ташкил этишни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари ва зарур қўламларни илмий-техник тараққиётининг характерини ва қайта ишлаб чиқаришнинг такомиллаштирилган тизимини ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Бу албатта, сохани техника билан таъминлашга катта миқдорда капитал қўйилмаларни жалб этишни талаб қилади.

Мутахассисларнинг фикрича, технологик жараённинг кечикиши ва агротехник тадбирларнинг сифатсиз бажарилиши, катта миқдорда ҳосилдорликнинг сезиларли пасайишига олиб келади. Бу биргина маҳсулотни йўқотиш эмас балки ишчи кучи билан бажариладиган ишлар

харажатлари, ёқилғи мойлаш материаллари, ресурслар самарадорлигини пасайишига олиб келади.

Ҳақиқий материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, республика саноат корхоналарида ресурслар самарадорлигини ошириш орқали маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий йўналишлари қуйидагича:

- саноат корхоналари ишлаб чиқаришида меҳнат сарфини камайтириш;
- саноат корхоналарида турли ресурсларидан оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш;
- саноат корхоналарида янги технологиялардан фойдаланиш ва муқобил турларини танлаш ҳисобига харажатлар меъёрини қисқартириш.
- тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Техникадан оқилона фойдаланиш, ишлаб чиқариш самараси ресурс харажатларини меъёрида сарфлаш қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш даражасини яхшилайдди. Ресурсларни муқобил сарфлаш ва уни самарадорлигини ошириш, техникадан фойдаланиш даражасини аниқлайдиган математик моделлаштириш қўл келади.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект учун маҳсулот таннархини пасайтириш имкониятларини излаб топиш иқтисодий самарадорлик нуқтаи-назаридан муҳим ҳисобланади. Чунки, маҳсулот таннархи қанчалик арзон бўлса, шунчалик хўжалик оладиган фойда миқдори ошиб боради.

Кучли рақобатга асосланган ҳамда саноат корхоналарида учун қулай бўлмаган бозор муносабатлари шароитида корхоналар олдида маҳсулот таннархини ҳар томонлама пасайтириш йўллари излаб топиш вазифаси туради.

Корхона фаолиятида маълумотларни йиғиш ва тарқатишга кетадиган харажатлар:

- ташқи маълумотни йиғиш бўйича бошқа ташкилотларнинг хизматлари;
- рақиблар тўғрисида маълумот йиғиш билан банд бўлган дистрибьютор, чакана савдогарлар ва бошқа шахсларга қилинадиган

сарфлар;

- китоб, журнал ва бошқа ихтисослашган матбуотни ўқиш учун, мижозлар, етказиб берувчилар билан суҳбат учун сарфланган вақт (меҳнат ҳақи);

- муҳим маълумотлар тақдим этганлиги учун моддий рағбатлантириш; махсус бўлимларни асраш.

Реклама бўйича харажатлар - реклама фаолияти учун харажатлар; реклама учун ёнланган шахслар, рекламани чиқариш меъёрини қамраб олган реклама муомаласининг қиймати; аниқ реклама қилувчиларнинг қиймати; сотувни мувофиқлаштирувчи воситаларнинг қиймати - намуналар, купонлар, имтиёзли нархлардаги ўровчи нарсалар, ҳисобланган талонлар ва мукофотлар, кўргазмаларни ташкил қилиш. Ярмаркаларда иштирок этиш, касбий учрашувлар, экспозиция, товарларнинг кўргазмаларини ташкил этиш ва уларда иштирок этиш.

Тижорат фаолияти билан боғлиқ бўлган ваколатли харажатлар куйидагилардан иборат: ўзаро фойдали алоқа ўрнатиш учун тадбирлар ўтказишга келган бошқа корхона ва ташкилотлар (чет эл ташкилотлари ҳам қиради)нинг вакиллари қабул қилиш харажатлари: маданий-кўргазма тадбирларда қатнашиш; музокара ва маданий дастур тадбири пайтида ошхона хизмати; штатда бўлмаган музокараларда қатнашган шахслар хизматининг тўловлари; тадбир давомида транспорт билан таъминлаш.

Бошқа харажатларнинг таркибига молиявий-сотув бўлимини асрашга кетган харажатлар қиради - ишчиларнинг меҳнат ҳақи, қўшимчаси билан, хизмат сафари харажатлари, почта, телефон ва бошқа харажатлар; савдо ваколатхоналарини асраш - хизматчиларнинг меҳнат ҳақи, қўшимчаси билан, хоналарнинг ижараси, телефакс ва бошқа сарфлар; маҳсулотни сертификатлаштириш харажатлари; номоддий активларнинг эскириши- савдо белгилари; маркалар ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар.

Бу харажатларнинг туркумланиши ишлаб чиқариш фаолияти бўйича сарфланган харажатларга ўхшаб тавсифланади. Шу билан бир вақтда

молиявий-савдо фаолиятининг хусусияти асосий ташҳис сифатида қарорлар қабул қилиш ва режалаштириш учун харажатлар туркумини олдинга суради. Бу ҳолда харажатлар релевант (ҳисобга олинадиган) ва норелевантларга бўлинади. Харажатларнинг бундай бўлиниши баҳо реализацияси, бозор сегментларини тарқатиб юбориш, сотиш ҳажмини кўпайтириш ҳақидаги қарорларни қабул қилиш учун зарур. Релевант молиявий харажатлар қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ нақд пул маблағларининг бўлажак ўсишини ифода этади. Эътиборга фақат нақд пул маблағларининг ўсиш ҳаракатлари қабул қилинади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, ҳар хил ҳолатларда бир турдаги харажатлар ҳам релевант, ҳам норелевант бўлиши мумкин. Масалан, ортиқча бўлган материаллар сотиб олинди. Бу материаллар ишлатилмайди ёки сотилмайди, шунинг учун қабул қилинадиган қарордан қатъий назар уларнинг қиймати бир хил бўлади, яъни улар норелевант харажатлар ҳисобланади. Жамият иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичида, рақобат курашининг глобал стратегияси қаторига биринчи навбатда харажатларни минимиллаштириш стратегиясини киритиш керак. Муаммонинг ечимини топиш учун эса ана шу харажатларнинг ўзини тутишини атрофлича талқин қилинадиган ва бошқарувдаги фойдаланиладиган иқтисодий маълумотларнинг 85 фоизини етказиб берадиган бошқарув ҳисоби нуқтаи назаридан ёндашиш лозим.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, бевосита бошқарув ҳисоби маълумотларининг аниқлиги ва унинг ҳаққонийлиги, бошқарув ҳисобининг ҳар бир корхонада тўғри юритилиши корхона учун, жамият учун ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, бу эса корхона томонидан ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнидаги харажатларни камайтиришга, шунингдек, узлуксиз корхонада янги маҳсулот ёки хизмат турларини яратилишида корхонанинг рақобатбардошилигини таъминланишига олиб келади.

Хулоса ва таклифлар:

Битирув малакавий иши юзасидан амалга оширилган назарий ва амалий тадқиқотлар натижаларини умумлаштириш бир қатор хулоса ва таклифлар ишлаб чиқишга имкон яратди:

1. Бозор иқтисодиёти шароитида турли мулкчиликка асосланган корхоналарнинг самарали фаолият кўрсатиши асосида уларнинг камроқ харажатлар эвазига кўпроқ фойда берадиган маҳсулотларни ишлаб чиқариши ётади. Харажатлар сарфи кўрсаткичлари саноат корхоналари фаолиятига иқтисодий баҳо беришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришга қанча харажатлар қилинганлигини кўрсатади. Маҳсулот бирлигига харажатларни камайтириш таннархни пасайишига ва натижада ялпи даромад ҳамда фойда ошишига олиб келади.

2. Саноат корхоналарининг маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа хўжалик-молиявий фаолияти натижасида юзага келадиган харажатларини тўртга бўлиш мумкин:

- маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар;
- давр харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда зарарлар.

3. Таннархда корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг сифат кўрсаткичлари – ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги, ишлаб чиқариш технологияси ва меҳнатни ташкил этиш даражаси, корхонани тежамкорлик билан ва оқилона юритиш омиллари ўз аксини топади.

Маҳсулот таннархи корхона харажатлари тушунчасидан фарқ қилади. Маҳсулотнинг (ишнинг, хизматнинг) ишлаб чиқариш таннархига уни бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади.

4. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар бўйича ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Саноат корхоналарида ресурслардан фойдаланиш бўйича олимларимизнинг изланишлари шуни кўрсатмоқдаки, илмий техника тараққиётини ташкил этишни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари ва зарур кўламларни илмий-техник тараққиётининг характерини ва қайта ишлаб чиқаришнинг такомиллаштирилган тизимини ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Бу албатта, соҳани техника билан таъминлашга катта миқдорда капитал қўйилмаларни жалб этишни талаб қилади.

Материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, республика саноат корхоналарида ресурслар самарадорлигини ошириш ва маҳсулотлар ттаннархини пасайтиришнинг асосий йўналишлари қуйидагича:

- саноат корхоналари ишлаб чиқаришида меҳнат сарфини камайтириш;
- саноат корхоналарида янги технологиялардан фойдаланиш ҳисобига харажатларни қисқартириш;
- саноат корхоналари ишлаб чиқаришга юқори унумли, ишончли ва арзон ишлаб чиқариш воситаларини жорий этиш;
- саноат корхоналарида асосий ва айланма фондлардан оқилона ва самарали фойдаланиш;
- саноат корхоналарида ишлаб чиқаришнинг материал сиғимини камайтириш ва тежамкорликка эришиш;
- саноат корхоналарида машина ва техникаларнинг кунлик ва йиллик иш унумини кўтариш;
- саноат корхоналарида ресурсларни тежовчи ва чиқитсиз технологиялардан кенг фойдаланиш;

- саноат корхоналарида ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг илғор шаклларида фойдаланиш;
- саноат корхоналарида меҳнат унумдорлигини ошириш;
- саноат корхоналарида маҳсулотлар сифатини ошириш ва йўқотишларга йўл қўймаслик;

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

I. Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т., 1992.
2. Солиқ Кодекси. - Т.: 2008 й.
3. Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги Қонуни. -Т., 1996
4. Ўзбекистон Республикаси «Банкротлик тўғрисида» ги қонуни 05.05. 1994 йил.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Қарорлари:

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Аудиторлик ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда улар кўрсатаётган хизматлар сифати учун жавобгарликни ошириш тўғрисида" ги 2007 йил 4 апрелдаги ПҚ-615-сон қарори.
6. "Қимматли қоғозлар бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 27 сентябрдаги ПҚ-475-сон қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Аудиторлик ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда улар кўрсатаётган хизматлар сифати учун жавобгарликни ошириш тўғрисида" 04.04.2007 й. ПҚ-615-сон Қарори.
8. 2008 йилда Ўзбекистон Республикасини ижтимоий - иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифалари ва йўналишларини амалга ошириш чора - тадбирлари дастури. Халқ сўзи. 2008 йил 12 февраль.
9. "2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари" га бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. 30.01.2010 й.
10. "Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш

ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 октябрдаги ПФ-3665-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2005 йил октябрь, 40-сон.

11. «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2005 йил июнь, 23-24-сон.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги Қарори. 2005 йил 5 октябрь.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари:

13. «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларнинг аҳамиятини ошириш тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 22 сентябрдаги 365-сонли қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Маҳсулот (иш, хизматлар) ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида"ги Низом, 1999 йил 5 феврал.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

15. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва уни Ўзбекистон шароитида бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент.: 2009 й.

16. И. А. Каримов. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади.// Халқ сўзи, 22 январ 2011 й.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 27 январда бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» маърузаси. Халқ сўзи. 2010 й. 28.01.

18. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш - барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2008 йил 9 февраль.

19. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2007 йил 31 август.

20. “Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартибини соддалаштириш чоратадбирлари тўғрисида” ги ПФ-2331-сонли фармони эълон қилинди.

21. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиётининг қонуний асосларини мустаҳкамлаш фаолиятимиз мезони бўлиши даркор. // Халқ сўзи, 2006 йил 25 февраль.

22. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. // Халқ сўзи, 2006 йил 11 февраль.

23. Каримов И.А. "Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида"- Т.: Ўзбекистон, 2005.

V. Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг меъёрий-хуқуқий ҳужжатлари:

21. Аудитор малака сертификатини бериш тартиби тўғрисидаги Низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг 2007 йил 15 июндаги 65-сон буйруғи (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2007 йил 18 июлда 977-3-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган).

22. Устав капиталида давлат акциялари пакети (улушлари) 50 фоиздан ортиқ бўлган корхоналарда ташқи аудитни ўтказадиган аудиторлик ташкилотлари рўйхатига аудиторлик ташкилотларини киритиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида. (ЎзР АВ 28.03.2007 й. 1668-сон билан рўйхатга олинган ЎзР ДМБДҚ 12.02.2007 й. 01/12-18/03-сон ва ЎзР МВ 20-сон қарори).

23. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг «Чет эл валютасидаги операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби, статистика ва бошқа ҳисоботларда акс эттириш тартиби тўғрисида»ги Низом (янги таҳрири). 2004 йил.

24. Ўзбекистон аудиторларининг касбга доир Кодекси. Ўзбекистон бухгалтерлар ва аудиторлар миллий ассоциациясининг 2005 йил 26 августдаги 4-сон ва Ўзбекистон аудиторлар Палатасининг 2005 йил 25 июндаги 3-сон қарорлари билан тасдиқланган.

25. Ўзбекистон Республикаси Аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинган 1999-2005.

26. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари. Т.: ЎБАМА, 2005.

27. 21-сон «Хўжалик юритувчи субъектлар молия-хўжалик фаолиятининг счетлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома». ЎзР АВ да 2002 йил 21 ноябрда 1181-сон билан рўйхатга олинган.Т.: ЎБАМА, 2005.

28. Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг 2002 йил 27-

декабрдаги "Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида"ги 14-сон буйруғи (ЎзР АВ томонидан 24.01.2003 йилда 1209-сон билан рўйхатдан ўтказилган).

29. «Инвентаризация пайтида аниқланган мол-мулк таркибидаги камомад ва ортиқчаларни бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш тартиби тўғрисида» низом. ЎзР АВ томонидан 2001 йил 23 июлда 1054-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

30. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 24 январдаги 376-сонли «Юридик шахслар томонидан касса муомалаларини амалга ошириш қоидалари» Қарори.

VI. Дарсликлар.

Ўзбекистон Республикасида чоп этилган:

31. Абдуллаев А., Абдуваҳобов О., Қаямов И. Аудит асослари. Дарслик. -Т., «ЎАЖБНТ» маркази, 2003. - 196 б.

32. Аудит. Дарслик. М.М. Тулаходжаева ва Ш.И. Илхомовларнинг таҳрири остида. Т.: ТДИУ, 2007. 463 бет.

33. Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик. - Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашриёти, 2003. - 612 б.

34. Жураев Н.Ю., Тулаходжаева М.М., Абдувахидов Ф.Т., Илхомов Ш.И. Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит. Дарслик. Т.: ТДИУ. 2007.

35. Илхомов Ш.И. Амалий аудит. Дарслик. Т.: ТДИУ, 2007

36. Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Т.: Молия, 2004.

37. Умарова М. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Т.: Мехнат, 2004.

36. Мусаев Ҳ.Н. Аудит. Дарслик. - Т., «Молия», 2003. - 220 б.

37. Soliev A., Usmonov A. Marketing : Oliy va o`rta maxsus ta'lim vazirligi o`quv qo`llanma sifatida tavsiya etgan.. -Т.: O`qituvchi, 1997. –168 в.

38. Ghobadian A., Gallear D.N. Total quality management in SMES // Omega, Vol. 24, No. 1. – 1996. – P. 83-106

Россияда чоп этилган:

39. Басовский Л.Е. Экономический анализ. М: ИНФРА, 2007.-217стр.
40. О.Н.Волкова. «Управленческий учет» М.: 2006 г. 132 стр.
41. Донцова А.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности. М: Дело и сервис, 2007.-354 стр.
42. Голиков Е. А. Маркетинг и логистика. Учебное пособие. – М.: Издательский Дом "Дашков и К' ". 2001. - 412 с.
43. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет. М: Инфра-М, 2008.-698 стр.
44. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1991. – 125 с.
45. Любишкин Н.П. Экономический анализ. М: ЮНИТИ, 2007.-393 стр.
46. Мельник М. Экономический анализ в аудите. М: Юнити, 2007.- 519стр.
47. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Питер - 2008. - 522-стр.
48. Подольский В.И. Аудит. М.: Юнити, 2008. - 724 стр.
49. Парушина Н.В., Суворова Н.В.Аудит. М:Ид «Форум».2008.-245 стр.
50. Подольский В. Аудит: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ, 2006. - 420 с.
51. Рогуленко, Т.М. Аудит: учебник. - Изд. С изм. - М.: Экономист, 2005.-383с.
52. Суйц В.П..В.А., Ситникова В.А.Аудит Москва, 2008.-168 стр.
53. Савицкая Г.В. Теория анализа хозяйственной деятельности. М: ИНФРА, 2008.-182 стр.
54. Шеремет А.Д., Суйц В.П.Аудит. М: ИНФРА.2008.-445.
55. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит: Учебник. - 5-е изд., перераб. и доп. -М.: ИНФРА - М, 2006. - 448 с.

VII. Ўқув қўлланмалар.

Ўзбекистон Республикасида чоп этилган:

56. Аудиторлар учун қўлланма. И.ф.д., проф. М.М. Тулаходжаевнинг умумий таҳрири остида. - Т., ЎБАМА, 2005. - 196 б.
57. Аудит. Ўқув қўлланма. 1-2 том. М. Тулаходжаева ва Ф. Ғуломоваларнинг умумий таҳрири остида. - Т., ТДИУ ва ЎБАМА, 2004 -318.
58. Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш. Т.: 2001.
59. Вахидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. Т.: 2004. - 237 б.
60. Завалишина И.А. Янгича бухгалтерия ҳисоби. Услубий қўлланма. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2003. 470 б.
61. Ўқув жараёнида илғор педагогик ва ахборот технологияларини қўллаш йўллари. Услубий қўлланма (1-2 қисм). - Т., ТДИУ, 2005.
65. Ғуломова Ф.Г. Бухгалтерия ҳисобини мустақил ўрганиш бўйича қўлланма. Т.: 2004. - 196 бет.
66. Ўрозов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. - Т.: 2003.
67. Хасанов.Н., Хайдаров Ш. Корхоналарда иш ҳақи. Т.: 2004.
68. Хасанов Б. Бошқарув ҳисоби. Т.: 2004. 256 б.
69. Сотиволдиев А. Замонавий бухгалтерия ҳисоби. 2-том. Т.: 2002. -296 б.

Россияда чоп этилган:

70. Алексеева А.И., Васильева Ю.В. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. М.: Инфра-М, 2007.-667 стр.
71. Бухгалтерский учет и аудит. Институт повышения квалификации преподавателей. М.: 2007.-148 стр.
72. Бородина В.В. Документация в бухгалтерском учете М: ИД «Форум» - Инфра, 2008.-297 стр.

73. Вешунова Н.М. Самоучитель по бухгалтерскому и налоговому учету. М.:2008.
74. Елильянова А.Ю. Документооборот в бухгалтерии. М: ООО «Директ Пресс», 2008.-304 стр.
75. Гаврилова С.С. Аудит. - М.: Вектор, 2006. - 370 с.
76. Керимов В.Э. Бухгалтерский управленческий учет (практикум) (6 -е издание). М: «Дашков и К», 2008.-100 стр.
77. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. М: ИНФРА-М, 2008.-235 стр.
78. Климова М.А. Бухгалтерское дело (учебное пособие). М: «Инфра-М», 2008.
79. Касьянова Г.Ю. Учетная политика: бухгалтерская. М.: 2008.-152 стр.
80. Тумасян Р.З. Бухгалтерский учет. М:«Омега - Л». 2008.-794 стр.
81. Савицкая Г.В. Анализ эффективности и рисков предпринимательской деятельности. М: ИНФРА. 2008.-266 стр.
82. Чиркова М.Б. и др. Учет и анализ банкротств. М.: «Эксмо» 2008.-133 стр.
83. Фофанов В.А. Учет затрат и калькулирование себестоимости продукции различных отраслей. М.: Гросс Медиа, 2008-312 стр.
83. Хохонова Н.Н. Бухгалтерское дело. М.: 2008.-502 стр.

VIII. Илмий монографиялар, мақолалар ва бошқа асарлар. Ўзбекистон

Республикасида чоп этилган:

84. Усмонов Ш. Бюджетнинг ўрта муддатли истикболдаги стратегик устуворликлари. Солик солиш ва бухгалтерия хисоби. Ж. // Март, 2008 й.
85. Аудит хизмати ривожланиш йўлида. Ўзбекистон

Республикаси Молия вазирлиги аудит услубиёти ва аудиторлик фаолиятини назорат қилиш бўлими бошлиғи Ҳасан Қосимов билан ЎЗА мухбирининг суҳбати. Солиқ ва божхона хабарлари. 2007 йил 17 август.

86. Асосийси сифатни ошириш. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги бухгалтерия ҳисоби ва аудит услубиёти бошқармаси бошлиғи Ш. У. Хайдаров билан Солиқ ва божхона хабарлари газетаси махсус мухбирининг суҳбати. Солиқ ва божхона хабарлари. 2007 йил 19 июнь.

87. Даминов О. Аудит бозори: Буюртмачи билан ижрочи баҳамжиҳат бўлса. Солиқ ва божхона хабарлари. 2007 йил 19 июнь.

88. Ҳамдамов Б.Қ. Аудит иқтисоди. Монография- Т., 2005. - 251 б.

89. Каримов А.А. Бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг амалиётдаги ҳолати. // Ж.: Бозор, пул ва кредит. 2005 йил, 9-сон, 62-65 бетлар.

IX. Докторлик ва номзодлик диссертациялари.

Ўзбекистон Республикасида чоп этилган:

90. Илҳомов Ш.И. Инвестиция фаолиятида бухгалтерия ҳисоби ва аудит. 08.00.08 "Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит" ихтисослиги бўйича номзодлик диссертация. - Т., ЎБМА, 2005.

91. Жўраев О.Н. Молиявий инвестициялар ва улардан олинadиган молиявий натижаларнинг бухгалтерия ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш. 08.00.08 "Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит" ихтисослиги бўйича номзодлик диссертация.- Т., ЎБМА, 2005.

X. Илмий-амалий анжумани маъруза тезислари тўпламлари:

92. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва аудитни ривожлантириш муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани тезислар тўплами. - Т., ТДИУ, 2008 йил 26 апрель.

93. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви ва

иқтисодий эркинлаштириш шароитида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш истиқболлари. Университет ёш олимлари, иқтидорли талабалари ва Магистратура тингловчилари илмий-амалий анжуманининг маърузалар тўплами. - Т., ТДИУ, 2005.

XI. Газета ва журналлар:

94. Халқ сўзи газетаси. - Т. 2008-2010 йй.

95. Солиқ ва божхона хабарлари. - Т., Молиявий - иқтисодий газета. 2008-2010 йй.

96. Бозор, пул ва кредит. - Т., Банк ходимлари ва ишбилармонлар журналари. 2008-2010 йй.

97. Молия. Илмий журнал. - Т., Тошкент молия институти. 2010 й.

98. Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби. - Т., Иқтисодий журнал. 2008-2009 йй.

XII. Статистик маълумотлар тўпламлари:

99. Ўзбекистон Республикасини 2008 йилнинг биринчи чорагида ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари тўғрисида. - Т., Солиқ ва божхона хабарлари. 2008 йил.

100. Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг 2008 йилдаги асосий кўрсаткичлари. - Т., 2009 й.

101. “MOLDORI” маъсулияти чекланган жамиятининг 2008-2010 йилги молиявий ҳисоботлари.

XIII. Интернет сайтлари:

102. [www. finans. uz.](http://www.finans.uz)

103. [www. Mf.uz.](http://www. Mf.uz)

104. [www. google. uz.](http://www. google. uz)

105. [www. ziyonet.uz.](http://www. ziyonet.uz)

106. [www. tseu.uz.](http://www. tseu.uz)